

ВЪПРОСИТЕ НА НАЦИОНАЛИЗАЦИЯТА В БРИТАНСКОТО РАБОТНИЧЕСКО ДВИЖЕНИЕ (1900 — 1950)

РУМЕН ГЕНОВ

Рецензент: *Христина Мирчева*

Редактор: *Милен Семков*

Румен Генов. ВОПРОСЫ НАЦИОНАЛИЗАЦИИ В БРИТАНСКОМ РАБОЧЕМ ДВИЖЕНИИ 1900 — 1950 ГГ.

В настоящей статье исследуются вопросы эволюции концепций общественной собственности в британском рабочем движении в первой половине XX века и влияние этих концепций на политику тред-юнионов и политических организаций британского рабочего класса.

Эволюция концепций национализации в британском рабочем движении прошла по меньшей мере через три этапа, содержащие свои специфические особенности и обладая, в то же время, некоторыми общими характеристиками. Доминирующие тенденции во взглядах британского рабочего движения на национализацию сформировались под влиянием, преимущественно, фабианства и синдикализма. В 30-е годы, однако, эти основополагающие постулаты подвергались значительному переосмыслению и переформулировке.

Национализация некоторых ключевых отраслей промышленности занимала значительное место в сложном экономическом проекте „смешанной экономики“, осуществленном лейбористским правительством 1945—1951 гг. Хотя национализация и не выходила за рамки доктрин фабианства и ортодоксального кейнсианства, она была в то же время результатом давления со стороны боевых тред-юнионов и левых лейбористов. Однако национализация вопреки их ожиданиям способствовала успешной борьбе с капиталом, не сумев, таким образом поставить капитализм перед альтернативой.

Rumen Genov. THE PROBLEMS OF NATIONALIZATION IN THE BRITISH LABOUR MOVEMENT (1900 — 1950)

The paper examines the evolution of the concepts of public ownership in the British labour movement during the first half of the 20th century, and their impact on the policies of the trade unions, as well as of the labour political organizations.

The evolution of the British labour concepts of nationalization had passed through at least three stages, each containing certain specific features while sharing at the same time definite common characteristics. The dominating trends in the labour's views on nationalization were influenced by the doctrines of Fabianism and syndicalism. However, in the 1930s these underlying postulates were subject to considerable reassessment and redefinition.

Nationalization of certain key industries occupied a prominent place in the complex economic project of "mixed economy" carried out by the Labour government in 1945—1951. Although nationalization had been kept within the framework of Fabianism and orthodox Keynesianism, it was also a result of the pressures from the militant trade unions and the left-wing Labourites. But its realization fell short of their expectations, and it did not provide a challenge to capital.

Обобществяването на средствата за производство, разпределение и размяна е едно от най-старите програмни искания, издигнати от организираното работническо движение във Великобритания. Трябваше обаче да измине около половин век на агитация и политически натиск от страна на боеви настроените отряди на британското работничество, за да бъдат направени практически стъпки за осъществяването му. През първите пет години след Втората световна война лейбъристкото правителство на К. Р. Атли извърши национализация на емисионната Английска банка и на някои отрасли на промишлеността, отнасящи се предимно към инфраструктурата, и по този начин беше създадена обширна система от предприятия, обслужващи процеса на възпроизводство като цяло, собствеността върху които принадлежи напълно или частично на държавата¹.

Резултатите от осъществената „пълзяща“ национализация, извършена от лейбъристките правителства след 1945 г., обаче не оправдаха очакванията на заетите в държавния сектор работници за коренни промени в разпределението на националното богатство, нито задоволеха исканията им за демократичен контрол върху управлението на промишлеността. Ето защо въпросите за обществената собственост запазват своята актуалност в съвременното работническо движение и обсегът, методите и целите на национализацията продължават да бъдат предмет на остри идейни дискусии и политически сблъсъци. Искания за национализация на ред отрасли на обработващата промишленост и кредитно-банковите институти, съпроводена с въвеждане на промишлена демокрация, фигурират в документи на профсъюзите, в програмата на Комунистическата партия на Великобритания, а левите сили в Лейбъристката партия разглеждат обобществяването на средствата за производство като централен пункт в стратегията за демократичен преход към социализма.

Въпросите за развитието на схващанията за национализацията в работническото движение са получили твърде противоречиви тълкувания и често противоположни характеристики в историческата, икономическата и публицистичната книжнина. Така одържавяването на някои отрасли на промишлеността, които са „узрели“, т. е. стагниращи, неефекасни и неконкурентноспособни, се разглежда от британските социалдемократи като „социализация“, изменяща самата същност на капитализма. Претендирайки, че следват „трети път“ на развитие и декларирайки отричането както на капитализма, така и на реалния социализъм, десните лейбъристски идеолози и политици са склонни да отъждествяват напълно национализацията с „демократичния социализъм“². Пренебрегвайки характера на държавната власт, която я осъществява, и подхождайки едностранчиво към анализа на такова явление, те откъсват външната форма — одържавяването, което не е тъждествено с обобществяването, от обективното съдържание на тая политика, насочена към укрепване на националната, т. е. капиталистическата икономика и към отслабването на политическия натиск от страна на работническата класа.

Представителите на лявото крило на Лейбъристката партия се отнасят резервирано или скептично към тезата на десните ръководители за

тъждественост на национализацията и други реформи със социализма и настояват за върност към принципите на обществената собственост в противовес на лейбъристките „ревизионисти“. Те настояват за провеждането на широка национализация, при която да се отчитат и интересите и исканията на заетите в държавните предприятия работници, като с въвеждането на промишлена демокрация се парират бюрократичните методи на управление. За тях обществената собственост е единствената алтернатива на засилващите се централизация и държавен контрол и експанзията на многонационалните компании и преди всичко ключов момент в стратегията за демократичен преход към социализма във Великобритания³.

„Новите леви“, противопоставящи се на „традиционната“ левица — КПВ, и левите в Лейбъристката партия, са склонни да виждат в схващанията и политиката на Лейбъристката партия едно от главните препятствия за придвижване към социализма, а наличието на искания за национализация в програмните документи разглеждат като „смокинов лист“, с който се прикриват поредицата от предателства на нейните ръководители⁴.

Повечето от английските и американските буржоазни автори изтъкват фабианската „умереност“ на лейбъристките схващания за национализацията и „постепенността“ в нейното осъществяване, като подценяват или игнорират натиска „отдолу“, от страна на боеви настроените профсъюзи и на левите сили в партията⁵. Исканията за осъществяване на широка национализация и въвеждане на промишлена демокрация се окачествяват най-често като „плащане данък“ на остарели партийни лозунги и радикална фразеология. В стремежа си да дискредитират извършената през периода 1945—1951 г. национализация, те я обявяват за „икономически провал“, спекулирайки с първоначалните трудности на съответните отрасли на промишлеността, свързани с необходимостта от тяхното модернизиране и дължащи се в определена степен на ценовата политика на лейбъристките правителства⁶. Някои автори посочват, че схващанията на лейбъристките ръководители и осъществената от тях национализация се отличават със „зачитане“ на частната собственост и са резултат не толкова на една социалистическа политика, колкото на стремеж да се подобри „либералната“ икономика⁷.

Английските марксисти, противопоставяйки се на реформистките митове на десните лейбъристи, отбелязват някои обективно прогресивни моменти на национализацията дори в условията на буржоазната държава. Но нито национализацията, нито регулирането на икономиката, доказват те, могат да преодолеят кризата на капитализма или да доведат до коренни промени в разпределението на доходите и управлението на предприятията в полза на работниците⁸.

Съветските автори — историци, икономисти, юристи, наблягат върху преобладаващото влияние на фабианските идеи и буржоазната неолиберална икономическа мисъл върху възгледите на десните ръководители на Лейбъристката партия и трейдънионите за национализацията. Извършената през 1945—1951 г. национализация се окачествява най-често като „капиталистическа“, при която засегнатите предприятия принадлежат на буржоазната държава като колективен монополист. По своя обseg и начин на осъществяване тя не накърнява икономическите и политическите позиции на монополистическия капитал, неговия контрол върху общественото възпроизводство и получаването на максимално високи печалби⁹. Твърдението, че национализацията, извършена след Втората световна война, отговаря на интересите на управляващите кръгове обаче не обяснява напълно както дискусиите и сблъсъка на мнения в британското работническо движение, така

и съпротивата на капиталистите и стремежа им да дискредитират самата идея за обществена собственост.

Тази работа е посветена на въпросите за развитието на схващанията за обществената собственост и сблъсъците на различните течения в работническото движение по тях, както и на практическото осъществяване на национализацията във Великобритания през първата половина на нашия век.

* * *

През последната третина на XIX в. в резултат на неравномерността на икономическото и социалнополитическото развитие Великобритания загуби своя промишлен монопол и беше изпреварена по редица показатели на промишленото производство от по-динамично развиващите се САЩ и Германия. Стремешът на британската буржоазия да компенсира с разширяването на колониалната империя и нарастването на износа на капитали доведе до засилване на тенденциите към паразитизъм и застой, до забавяне на техническото развитие и модернизацията на производството. През първите две десетилетия на XX в. движението на основния капитал отбелязва значително спадане и едва към 1925 г. бе достигнато равнището от 1900 г. Това означаваше рязко спадане темпа на нарастване на промишленото производство през периода на прехода към империалистическия стадий на развитие в сравнение с периода на „фрийтрейдерския“ капитализъм (през периода 1900—1919 г. средногодишният темп на нарастване промишлената продукция беше 12,2 %, срещу 47,2% през периода 1820—1839 г.¹¹) През 30-годишния период от 1877 до 1907 г. британската икономика премина през пет кризи на свръхпроизводство, придружени от високо равнище на безработица (1,1 млн. души, или 6% през 1904 г., над 1,5 млн. души, или 7,8% през 1908—1909 г.¹²).

Тези характеристики на икономическото развитие на Великобритания в края XIX и началото на XX в. определиха напрежението в отношенията между труда и капитала, намерило израз в изострянето на стачните борби, възникването и развитието на „новия юнионизъм“ в края на 80-те, началото на 90-те години и „възраждането“ на британския социализъм след 1880 г. През 1881 г. е създадена Демократическата федерация, преименувана през 1884 г. в Социалдемократическа федерация, от която в края на същата година се отцепва Социалистическата лига. В 1884 г. възниква Фабианското дружество, в 1893 г. се учредява Независимата работническа партия, а в 1900 г. на основата на компромиса между социалистическите организации и несоциалистическите трейдюниони се оформя Комитетът за работническо представителство (от 1906 г. — Лейбъристка партия).

От 80-те години на XIX в. датират и исканията, издигани от отделни профсъюзи и от профсъюзната централа — Конгреса на трейдюнионите, за национализация на един или друг клон на стопанството. През 1882 г. Конгресът на трейдюнионите въпреки отрицателното отношение на неговия Парламентарен комитет приема резолюция в полза на национализацията на земята. В резолюция на БКТ, гласувана през 1886 г., се посочва необходимостта от национализация на подземните богатства, тъй като собствеността на земевладелците върху тези „естествени монополи“ е „вредна и несправедлива“, защото ограничава печалбите на работодателите-индустриалци, а оттам и размера на работническите надници¹². Тази аргументация явно носеше печата на влиянието на идеите на американския дребнобуржоазен икономист Хенри Джеймс. Неговите теории препоръчват национализация на земята и въвеждане на прогресивно подходящ данък като универсално

средство за премахване пороците на капиталистическата система. Известно влияние върху схващанията за национализацията в британското работническо движение оказва и утопичният роман на американеца Едуард Белъми „Поглед в миналото, 2000—1887“, в който се описва такъв тип общество, в което цялата промишленост е национализирана. Неговото въздействие се изразява в създаването на Дружество за национализация на труда със седем местни организации. Дружеството, което съществува кратко време, има свой орган „Нейшгънъглайзейшън нюз“ (1891—1893), в който се излагат идеите за мирно и законно трансформиране на обществото чрез създаване на производителни кооперативни дружества и „колективистични колонии“¹³.

Значително влияние върху формирането на схващанията за национализацията в британското работническо движение упражняват доктрините на фабианския социализъм — теоретичната основа на социалреформизма. В многобройните брошури на Фабианското дружество и особено в колективния труд „Фабиански очерци за социализма“ (1899) се обоснова принципът за постепенното съсредоточаване на контрола върху икономическата и социалната област в ръцете на държавата. Особено внимание се отделя на ролята на органите за местно управление, които като демократични учреждения трябва да поемат и реализират инициативите на централната власт. Важно място в икономическата програма на фабианския „муниципален социализъм“ заемат схващанията за постепенна национализация на основните средства за производство, на земята и капиталите и увеличаване на данъчното облагане на нетрудовите доходи (данък-наследство и пр.).

Фабианските доктрини предвиждат не цялостна национализация на промишлеността, а предимно на „естествените монополи“, т. е. на ония клонове на стопанството, при които конкуренцията е или невъзможна, или неразумна, като транспорт, електроенергетика, газова промишленост, водоснабдяване и други. Функциите на органите на местното управление според фабианците трябва да се разширят така, че да обхванат контрола и управлението на голяма част от „социализираните“ клонове на промишлеността и услугите, докато в ръцете на държавата се съсредоточава ръководството на отраслите, изискващи управление в национален мащаб (железопътен транспорт и други)¹⁴. Фабианските социалисти разглеждат буржоазната държава, чиито органи трябва да поемат собствеността и контрола върху националното стопанство, като надкласов институт, тъждествен с „народа“ или „общността“. Целта на национализацията е не толкова премахването на социалното неравенство и експлоатацията, а ефикасното задоволяване интересите на потребителите, на които трябва да бъдат осигурени суровини, стоки и услуги на ниски цени, без да се отчита обстоятелството, че най-голям потребител е капиталистическата промишленост. Предвиждаше се изплащане на пълна компенсация на бившите собственици, като държаните от тях акции бъдат заменени с гарантирани от държавата облигации. Понижаването на процентите, изплащани по държавните облигации, и повишаването данъчното облагане на нетрудовите доходи според теориите на фабианците щяло да доведе до постепенното изтласкване на капиталистите от управлението на икономиката. Това схващане за национализацията като средство за постепенна трансформация на капитализма и за национализирания сектор като своеобразен „оазис на социализма в капиталистическата пустиня“ оказва трайно влияние върху формирането на възгледите за природата и целите на обществената собственост в работническото движение, особено върху схващанията на десните ръководители, доминиращи в трейдюнионите и Лейбъристката партия¹⁵.

Схващанията на социалистическите организации по въпросите на национализацията в по-обобщен вид са отразени в обнародвания през 1893 г. „Манифест на английските социалисти“, подписан от представители на Хемърсмитското социалистическо дружество (оформило се под ръководството на Уилям Морис след разпадането на Социалистическата лига в 1890 г.), на Независимата работническа партия, Социалдемократическата федерация и Фабианското дружество. „Нашата цел е — се заявява в него, осигуряването на пълна собственост и контрол на цялото общество върху средствата за производство, транспорта, мините и земята. Ние се стремим по този начин да ликвидираме системата на наемния труд, да унищожим всички класови различия и да установим най-сетне национален и международен комунизъм на здрава основа.“¹⁶ Искания за установяване на „колективна собственост върху средствата за производство, разпределение и размяна“ фигурират и в програмните документи на Социалистическата лига, и на Независимата работническа партия (1893). Принципите на национализацията се застъпват най-последователно от представителите на лявото крило на Социалдемократическата федерация и на възникналата на нейната основа през 1911 г. Британска социалистическа партия. Така в „Новият социалистически катехизис“ (1907), съставен от Хари Куелч, редактор на седмичника „Джъстис“, орган и на двете организации, и от Ърнест Белфърт Бекс, журналист, член на СДФ, поддържал близки връзки с Ф. Енгелс, се посочва, че одържавяването и муниципализацията на промишлеността и услугите в рамките на буржоазната държава, макар и да нямат непосредствено социалистически характер, „подготвят пътя за цялостно обобществяване“¹⁷.

Относителната слабост, сектантските грешки, липсата на здрави връзки с масовото работническо движение, които характеризират марксистките или близки до марксизма организации във Великобритания, обуславят значително по-слабото им влияние върху формирането на схващанията за национализацията в работническото движение.

Определено въздействие върху схващанията за обществената собственост на отделни отреди на британските работници през първите две десетилетия на XX в. оказаха идеите на синдикализма, по-специално на революционния синдикализъм на американската профсъюзна организация Индустриални работници на света, а отчасти и на френския анархосиндикализъм. Най-изявен пропагандист на идеите на революционния синдикализъм във Великобритания става Том Ман, един от най-известните работнически дейци от 1889 г. насетне, един от основателите на Комунистическата партия на Великобритания в 1920 г. След завръщането си от емиграция в Нова Зеландия и Австралия през 1910 г. той основава Промишлената лига за синдикалистко образование и започва издаването на нейния орган, месечника „Индъстриъл синдикалист“¹⁸. По инициатива на Т. Ман Федерацията на миньорите в Южен Уелс създава свой Неофициален комитет за реформи. Последният публикува в 1912 г. памфлета „Следващата стъпка на миньорите“, в който са изложени основните схващания на британските синдикалисти. В памфлета се наблюдава върху необходимостта да се „елиминират собствениците“, но не чрез обичайния метод, предлаган от социалистите, а в резултат на преките действия на работниците от всеки клон на промишлеността, които ще дадат възможност на заетите в нея да „извоюват първо контрол, а след това и възможност да я управляват“. Дейността на различните отрасли на стопанството трябва да бъде координирана от „Централно производствено управление“, което ще дава на работниците възможност сами да определят методите на производство, обема на продукцията и т. н. Това цяло да означава според авторите на памфлета „реална демокрация в реалния живот,

осигуряваща възможност за достоен живот на работниците“, докато „всяка друга форма на демокрация е заблуда или уловка“¹⁹.

Идеите на социализма обаче получават популярност само сред отделни борчески настроени групи, като миньорите от Южен Уелс, и това е до голяма степен реакция срещу непоследователността и неопределеността във формулировките на същността и целите на национализацията, предлагани от ръководителите на Лейбъристката партия и на трейдънионите.

Друга форма на обобществяване на производството предлагат идеолозите на „гилдейския социализъм“ Дж. Д. Х. Коул, А. Р. Оридж, С. Дж. Хобсън. Тя е опит за обединяване на идеи, заети от такива несъвместими на пръв поглед „школи на социалистическата мисъл“ като анархосиндикализма, раволуционния синдикализъм и фабианския муниципален социализъм²⁰. Силно влияние върху формирането на теорията на гилдейския социализъм оказват някои идеи на Джон Ръскин и Уилям Морис, които противопоставят на враждебната на творческа изява на работниците капиталистическа организация на производството една идеализирана представа за самоуправлението и демократизма на средновековните цехове (гилдии), в които труженикът заема достойно място²¹. Теорията на гилдейския социализъм, изложена на страниците на левия седмичник „Ню ейдж“ през първите две десетилетия на XX в., поставя ударението върху предаването на собствеността върху всеки клон от стопанството на „национални гилдии“, обхващащи работниците от дадена професия, което щяло да допринесе „да се избягнат опасностите от бюрократично и некомпетентно управление, свързано с обичайния социализъм, а също тъй и най-грубите грешки на синдикализма“²². Както фабианците и гилдийските социалисти разглеждат буржоазната държава като надкласова институция, която трябва да осигурява и съчетава интересите на производителите (и работници, и капиталисти)²³. Идеите на гилдийския социализъм успяват да предизвикат интерес главно сред квалифицираните работници, които виждат своите интереси застрашени от механизацията на труда.

След Първата световна война бе направен и практически опит за осъществяване идеите на гилдийския социализъм. През 1920—1921 г. Националната гилдейска лига създава няколко гилдии на строителите под контрола на трейдънионите. Гилдийските комитети на строителните работници в Лондон и Манчестер успяват да сключат договори с органите на местното управление за построяване на комплекси от общински жилища. Но краят на следвоенния икономически подем в 1922 г., съкращаването на социалните програми, недостатъчната финансова подкрепа на гилдиите водят до тяхното разпадане и до фалиране на Националната строителна лига²⁴. Така завършва този експеримент, доказал практическата несъстоятелност на идеите на гилдийския социализъм.

Създаденият на основата на компромис между социалистическите организации и профсъюзите Комитет за работническо представителство (1900), далеч неведнага декларира своите социалистически цели. Но благодарение на своеобразната федеративна структура на Лейбъристката партия, левите сили във влизащите в нея социалистически организации и профсъюзи имаха възможност да упражняват известно влияние върху ръководството за формулиране и провеждане на по-радикална политика. На годишните партийни конференции често бяха предлагани резолюции, настояващи лейбъристките парламентаристи да провеждат политика, съобразена с принципите на обществената собственост върху средствата за производство. Така на конференцията в 1907 г. бе внесена резолюция за изменение на параграф „втори“ от устава на партията, като нейната крайна цел се определи

по следния начин: „... премахване на системата на конкуренция, установяване на обществена собственост върху средствата за живот, благодарение на което на работниците да бъде осигурено получаването на пълния продукт на техния труд. . . “²⁵. През 1906 г. група лейбъристски членове на Камарата на общините внесе законопроект за национализация на мините, железопътния, вътрешния воден и градски транспорт. Законопроекти за национализация на транспорта са предложени и през 1908, 1911, 1912 и 1914 г.²⁶ Разбира се, шансовете за приемане на лейбъристките законопроекти не съществуваха и те можеха в най-добрия случай да стигнат до второ четене.

Още в края на XIX в. ред отраслови профсъюзи се обявиха за национализация на съответните клонове на промишлеността и включиха искания в този смисъл в уставите си. Така например миньорите поведоха агитация за национализация на подземните богатства и мините, която се засили особено след създаването на Федерацията на миньорите в национален мащаб в 1889 г. През 1913 г. група лейбъристски депутати — членове на профсъюза, чиято предизборна агитация беше финансирана от профсъюзните фондове, внесоха в парламента законопроект за национализация на мините, предварително одобрен от годишната конференция на Федерацията²⁷. Друг влиятелен профсъюз, който възприе принципа за обществената собственост върху средствата за производство, беше Обединеният съюз на служителите от железниците. На годишната си конференция в 1909 г. той прие резолюция за национализация на железопътния транспорт и за установяване на работнически контрол. Пет години по-късно Националният съюз на железничарите (създаден в 1913 г. в резултат на сливането на Обединения съюз на служителите от железниците, Съюза на общите железничарски работници и профсъюза на стрелочниците) подготви за конгреса на БКТ (който не се състоя) резолюция в полза на национализацията на железниците. В нея се заявяваше: „... Никаква система на държавна собственост не ще бъде приемлива за железничарите, ако тя не им гарантира пълни политически и социални права, не им дава възможност за контрол и отговорност за безопасното и ефикасно функциониране на железопътната система, не им осигурява справедливо и равно участие в разпределението на облагите, които могат да последват в резултат на приложението на ефикасни и научни методи на експлоатиране.“²⁸

В 1915 г. Конгресът на трейдюнионите прие резолюция, в която се посочваше, че национализацията на обществените услуги не би донесла никакви предимства на работниците, „освен ако не се придружава от непрекъснато засилващ се демократичен контрол на заетите в тях и на работническите представители в парламента“²⁹.

Макар че по своите обективни икономически и политически тенденции национализацията е в противоречие с капиталистическите производствени отношения, частичното одържавяване на един или друг клон на стопанството, или на отделни предприятия не е несъвместимо с капитализма и се практикува в ред случаи от буржоазни правителства. Това се мотивира от военностратегически съображения, необходимостта да се усъвършенствува инфраструктурата с оглед обслужване капиталистическата икономика като цяло, необходимостта от развитие на някои особено капиталоемки отрасли с ниска възвращаемост, което ги прави малко привлекателни за частните капиталисти и т. н. Намесата на държавата в икономическата област във Великобритания, в това число и одържавяване на отделни отрасли, датира доста отдавна. По ирония на съдбата първият закон, предвиждащ възможност за национализация на цял клон на транспорта, бива внесен в парламента от такъв известен привърженик на „свободната търговия“ и доктрините за свободна игра на

икономическите сили като Уилям Гладстон. Като министър на търговията в торийския кабинет на Р. Пийл той се опитва да вмъкне в Закона за железниците от 1844 г., въвеждащ принципа за установяване на държавен контрол над тях (установяване на максимална такса, редовно движение на влаковете, гарантиране минимални удобства за пътниците) и едно положение, предвиждащо възможността държавата да поеме изцяло контрола върху коя да е железопътна линия след изтичане на 21-годишен срок от построяването ѝ, ако нейното експлоатиране от частна компания е незадоволително. Този параграф на закона е бил отхвърлен, но той е твърде показателен³⁰.

В 1908 г. министърът на търговията в либералното правителство на Хърбърт Аскуит Уинстън Чърчил прокарва закона за създаване на Управлението на Лондонското пристанище (следващо образа на Управлението на доковете и пристанището на р. Мъзи от 1874 г.). По силата на този закон Управлението получава статут на обществена корпорация, полуавтономна стопанска организация, принадлежаща на държавата и формално подчинена на съответния министър, но практически ползваща почти същата свобода, както и частните компании, и независима от ефикасен контрол от страна на Парламента³¹. По-късно такъв статут получават Централното управление за разпределение на електроенергията (1926), Радиоразпръсквателната корпорация Би-Би-Си (1926), Управлението на лондонския пътнически транспорт (1933), Управлението на хидроенергетиката на Северна Шотландия (1943), създадени от консервативни или коалиционни правителства, както и всички управления на отделните клонове на промишлеността и транспорта, национализирани от лейбъристките правителства през 1945—1951 година.

Държавният сектор на икономиката до Първата световна война беше малък. Към 1910 г. всички държавни разходи (на централната власт и на органите за местно управление) възлизаха на 12% от съвкупния обществен продукт³². Независимо от обстоятелството, че през първото десетилетие на XX в. във Великобритания бяха създадени някои държавни или полудържавни стопански организации като израз на тенденциите за засилване регулиращите функции на буржоазната държава, мнозинството от политиките и идеолозите на господстващата класа посрещаха това явление враждебно или без особен ентузиазъм. Така известният юрист А. Дайси смяташе, че „съчетаването на демократическото и социалистическото законодателство представлява най-сериозната заплаха за страната“ и че дори пенсията по старост щели да отслабят отбранителните ѝ способности³³. Други, като вулгарният икономист А. Маршъл, допускаха известна намеса на държавата там, където частната инициатива беше неефекасна, но предимно в такива периферни области като социалното осигуряване³⁴. От своя страна У. С. Чърчил беше готов в 1909 г. да приеме една национализация на железопътния и вътрешния воден транспорт, посочвайки, че „подобни мерки. . . нямат социалистически характер“³⁵.

През годините на войната се засилиха държавномонополистическите тенденции, намесата на държавния апарат в икономическата област.

За първи път в историята на страната цялата икономическа мощ на Великобритания бе поставена в служба на военните усилия. През 1916—1917 г. под пряк държавен контрол бяха поставени каменовъглената промишленост, железопътният транспорт и корабоплаването, разпределението както на стратегическите суровини, така и на хранителните продукти. Правителството поощряваше сливането на банките, картелизацията на промишлените предприятия и бяха построени 218 държавни завода (продадени след войната по занижени цени на частни капиталисти). Засили се и намесата

на държавата в отношенията между труда и капитала. Със Закона за военното производство от 1915 г. бяха забранени стачките не само във военните заводи, но и в отраслите на промишлеността и транспорта, чиято работа бе преценена като необходима за воденето на войната, и за първи път беше въведен принудителен арбитраж.

Настъпиха значителни промени в положението и структурата на работническата класа. Като цяло икономическото положение на работниците се влоши значително. Продължителността на работния ден се увеличи средно до 10—11 часа, засили се интензификацията на труда. Номиналните надници на някои категории работници се удвоиха през годините на войната, но поради инфлационните тенденции и увеличаването на цените на дребно (техният индекс в 1918 г. беше по официални преценки 203 при 100 в 1914 г.) реалните надници бяха 75% от равнището, достигнато в 1913 г. Неравномерното повишаване на размера на надниците доведе до влошаването на положението на квалифицираните работници и нанесе удар на работническата аристокрация. През годините на войната изчезна масовата безработица, главно за сметка на мобилизиране на 30% от работниците в армията³⁶.

Правителствената политика получи пълна подкрепа от страна на ръководителите на БКТ и реформистките профсъюзи. През февруари 1915 г. представителите на Парламентарния комитет на БКТ и профсъюзите сключиха с правителството т. нар. Ковчежническо съглашение за отказ от стачки и замяната им с арбитраж, за установяване на „социален мир“. Единствено представителите на миньорите напускат конференцията в Ковчежничеството (министерството на финансите) още след първата среща с министъра на финансите Лойд Джордж и министъра на търговията Уолтър Рънсиман. През декември 1916 г. Лойд Джордж, който наследява Х. Аскуит като министър-председател, включва в коалиционното правителство председателя на парламентарната фракция на Лейбъристката партия Артър Хендерсън. Ръководителят на профсъюза на стоманолелярите Джон Ходж оглави новосъздаденото Министерство на труда, а Дж. Н. Барнз от Обединения съюз на машиностроителите стана министър на пенсионното осигуряване. На по-ниско равнище членове на Парламентарния комитет на БКТ и на профсъюзите участваха в повече от 2000 съвещателни комитета, създадени от правителството с цел активизиране на военните усилия³⁷.

Засилването на стопанскоорганизационните функции на държавата по време на войната беше представяно от буржоазни икономисти и реформистки идеолози като „държавен социализъм“. Така към мнението на Е. М. Х. Лойд, че „правителството, регулирайки частните предприятия. . . , се приближава към държавния социализъм“, се присъедини Дж. Р. Макдоналд, който виждаше в държавната намеса в икономиката „... възприемане на нашите стари социалистически аргументи“³⁸.

Войната доведе до значително изостряне на класовите противоречия, намерило израз в подема на стачното движение от пролетта на 1915 г. насетне. Въпреки сключения от реформистките ръководители „класов мир“ и правителствените забрани броят на стачките и участващите в тях работници се увеличава, за да достигне своя връх през 1918 г. (1 116 000 участници, 5 875 000 загубени работни дни³⁹). Бурно нараства числеността на профсъюзите (6,5 млн. членове в 1918 г. срещу 4,1 млн. в 1913 г.), като числеността на Националния съюз на железничарите се утроява за четири години, достигайки 400 00 души. Федерацията на миньорите обединява 945 000 души (1920), профсъюзите на машиностроителите наброяват 951 000 души⁴⁰.

Съглашателската линия на официалното ръководство на профсъюзите, на БКТ и Лейбъристката партия има за резултат отчуждаването на редовите членове, активизирането на борчески настроените профсъюзни дейци и възбуждането на революционните традиции в работническото движение. Целите, които си поставя Клайдския работнически комитет, включил в 1915 г. представители на левицата в Шотландската работническа партия, Британската социалистическа партия и НРП, дал първоначалния тласък на движението на шоп-стюардите в национален мащаб, са: „ . . . установяване на все по-засилващ се контрол на работниците върху условията на труд, . . . на условията на наемане работната сила, . . . организиране на работниците на класова основа и на класовата им борба за отхвърляне системата на наемния труд, освобождаване на работниците и установяване на промишлена демокрация“.

Макар в програмата на Националния комитет на движението на шоп-стюардите от 1917 г. като основна задача да фигурира „ . . . борба за социална революция, овладяване на средствата за производство и организиране на работниците на чисто класова основа за борба до пълна победа“, това масово движение на низшите профсъюзни активисти, близки до редовите членове, под влияние на синдикалистките увлечения отхвърляше „идеята на държавния социализъм за национализация, извършена от държавата“⁴¹.

През периода от края на XIX в. до 1918 г. все повече британски профсъюзи възприемаха под влияние на социалистическата агитация идеята за необходимост от национализация на средствата за производство, разпределение и размяна. За намиращите се под влиянието на социализма трейдюнионисти национализацията означаваше не само възможност за подобряване на материалните и трудовите условия, като по-високи надници, намаляване на работното време, но също и възможност за коренно изменение в отношенията между работниците и работодателя, изменение на положението на заетите в промишлеността от „обикновени оръдия в ръцете на капиталистическия собственик“ в „съзнателни и отговорни участници в производствения процес“. Исканията за национализация имат през този период значение предимно като агитационни лозунги и нито профсъюзите, които ги издигат, нито Лейбъристката партия и социалистическите организации правят опити за формулиране на методите и изработване на планове за нейното осъществяване.

* * *

Макар че Великобритания постига своята главна военна цел, разгромявайки основния си противник Германия, и укрепва своите имперски позиции, получавайки под формата на мандати 4/5 от военната плячка на победителите по отношение на територията и 1/2 по отношение на населението, победата не довежда до трайно стабилизиране на британския империализъм. Войната ускорява развитието на кризисните тенденции в икономиката, проявили се още през предвоенния период. Забавя се развитието на ред важни нови отрасли на промишлеността, докато производството на някои традиционни за страната стари отрасли, като металургия, машиностроене, въгледобив, спада. Влошава се и финансовото положение в резултат на десетократното увеличение на националния дълг (8 млрд. ф. ст. в 1919 г.). През годините на войната е реализирана 1/4 от капиталовложенията в чужбина. От кредитор Великобритания се превръща в страна—длъжник на САЩ. Краткотрайното икономическо оживление последвало войната, се заменя с криза, довела до

чувствително намаляване на промишленото производство и увеличаване на безработицата⁴².

Войната предизвика и дълбоки промени в положението на политическите партии. Изострянето на класовите противоречия и поляризацията на социалните сили водят до дълбок упадък на Либералната партия, която губи своето положение като втора основна партия в дупартийната система. За сметка за това укрепват позициите на Консервативната и Лейбъристката партии. Последната увеличава своята численост по време на войната с почти 1,5 млн. души (1 612 147 членове в 1914 г. до 3 013 129 членове в 1918 г.)⁴³. Превръщането ѝ в масова партия наложи осъществяването на реорганизация на партията. Както пише Дж. М. Уинтър, „... липсата на идеология на Лейбъристката партия беше често повтаряна и валидна преценка, правена от социалистите преди 1914 г. Те имаха предвид това, че партията действуваше без ясна идея за своите политически функции. Опитът от военните години потвърди това обвинение и разкри последиците от липсата на цел ...“⁴⁴. Развитието на работническото движение след войната застави ръководителите на партията да формулират нейните социалистически принципи и цели с оглед разширяване и укрепване на нейното влияние. Един от мотивите на лейбъристките лидери бе стремежът да се парират левите тенденции сред британските работници и влиянието на идеите на болшевиизма⁴⁵.

Проектът на програмата „Трудът и новият обществен строй“ от 1918 г. беше написан от патриарха на британския реформизъм Сидни Уеб и наред с фабианския „муниципален социализъм“ отразяваше и другите основни идейни струи в лейбъризма, еволюционизма и прагматизма на профсъюзните ръководители и парламентаризма на водачите на НРП. Приета на специална конференция през юни 1918 г., програмата е първото по-цялостно изложение на принципите на Лейбъристката партия. „Новият обществен строй“ трябва да се основава на братството, на политическата и икономическата свобода, взаимното съгласие и плановото сътрудничество в производството и разпределението в интерес на тружениците на физическия и умствен труд чрез „систематичен подход към разумното равенство на материалните условия“ за всички. „Сградата“ на новото общество трябва да почива на четири опори: общ минимум на благополучие, демократичен контрол върху производството, революция в националните финанси и разпределение на свръхбогатството за обща полза⁴⁶. Лейбъристката партия трябва да оказва натиск за въвеждане минимум на надниците за всички възрастни работници, за изменения на трудовото законодателство, за преустройство на следвоенното стопанство, за разширяване на общественото строителство под контрола на органите на местното управление, за установяване на 48-часова работна седмица, за задължително образование до 16-годишна възраст, за разширяване системата на осигуряване при безработица и за увеличаване размера на отпускните седмични помощи⁴⁷. Тези мерки целяха установяването на минимален жизнен стандарт в национален мащаб. Програмата настоява и за въвеждането на прогресивно подоходен данък, включително данък върху печалбите, поземлената рента и рентата за използване земните недра. Приходите, получени в резултат от прилагането на подобна данъчна политика, трябва да се използват за увеличаване частта от националния бюджет, предназначена за обществени работи⁴⁸.

Колкото до някакви промени в отношенията между труда и капитала и в структурата на властта, положенията на програмата се отличават с неопределеност. В нея се заявява, че „... Лейбъристката партия се стреми към действително научна реорганизация на производството в страната, което не ще бъде повече спъвано от търсене на частни изгоди, на основата на обща

собственост върху средствата за производство“⁴⁹. Приходите на промишлеността трябва да се разпределят справедливо и равно, както и да се създаде система, осигуряваща нейното управление и контрол в интерес на цялото общество. Предвижда се национализация на земята, каменовъглената промишленост, електроенергетиката и разширяване на контрола на общинските власти върху сферата на услугите⁵⁰.

Програмата не беше поставена на обсъждане от конференцията на Лейбъристката партия, а само приведена в съответствие с някои от приетите резолюции. Положенията, засягащи държавната собственост и контрол върху промишлеността, отразяваха определено фабианско влияние и бяха предмет на пряка или непряка критика в някои резолюции, приети от конференцията. В тях се настоява за запазването на военновременния контрол върху железопътния и воден транспорт, каменовъглените и железните мини и електроенергетиката, за „експроприация на акционерите при справедливи условия“, за изграждане на национална транспортна и електроенергетическа система при „непрекъснато засилващо се участие на организирания работници в управлението им както на национално, така и на местно равнище“⁵¹.

Уставът на Лейбъристката партия от 1918 г., заменил този от 1914 г., внасяше изменения в структурата на партийната организация и заедно с това за пръв път определяше крайните ѝ цели. По замисъла ръководителите на партията и авторите на устава (преди всичко Артър Хендерсън и Сидни Уеб) тя трябваше да се превърне от федерация на профсъюзи и социалистически организации, влизащи в нея като колективни членове, в партия с национална организация и местни отделения. С въвеждането на индивидуално членство (успоредно с колективното) се създаваха благоприятни възможности за приток в партията на представители на средните слоеве и на интелектуалци, разочаровани от изпадналия в криза либерализъм. Особен интерес в раздел трети на устава „Цели на партията“ представлява параграф „д“. Традиционно разглеждана като декларация на лейбъристкия „социализъм“, знаменитата „точка четвърта“ задължава партията „да осигури на тружениците на физическия и умствения труд пълния продукт на техните усилия и неговото най-справедливо възможно разпределение на основата на обществената собственост върху средствата за производство, както и най-добрата система на народно управление и контрол върху всеки клон на промишлеността и услугите, която може да се осъществи“⁵².

Нито в програмата, нито в устава от 1918 г. е дадено ясно и цялостно определение на лейбъристкия „социализъм“ или на демократичния контрол. Популярното сред боеви настроените профсъюзи искане за въвеждане на работнически контрол е споменато само веднъж мимоходом, във връзка с необходимостта от създаване на „единна национална система на съобщенията и транспорта“.

Защо все пак „точка четвърта“ се смята за „социалистическа“ и защо тя е свързана с дискусиите и идейните сблъсъци между противниците и привържениците на национализацията на Лейбъристката партия?

В предговора към новото издание на „Фабианските есета за социализма“ от 1920 г. Сидни Уеб пише: „... този, който прочете „Трудът и новият обществен строй“ — подробната и гравивна програма, която Лейбъристката партия прие за изборите от 1918 г., има възможност да види колко определено и напълно „социалистическа“ е станала Лейбъристката партия и колко точно съответствува тая програма на предвиденото в последните две есета на това том през 1889 г.“

Действително програмата и уставът от 1918 г., сравнени с Учредителния манифест на Комитета за работническо представителство от 1900 г. и устава

от 1914 г., отразяват еволюцията в Лейбъристката партия и работническото движение. Те означават, че ръководителите на влиятелните профсъюзи, които в 1900 г. не можеха да бъдат характеризирани като социалисти в какъвто и да е смисъл на думата, след Първата световна война са възприели една твърде предпазлива и разводнена версия на социализма. Това се дължеше отчасти на смяната на поколението на старите профсъюзни бюрократи, все още традиционно свързани с Либералната партия, движещи се във фарватера на нейната идеология и политика, с новото поколение, обявяващо се за самостоятелност на работническото движение и на неговото политическо крило, Лейбъристката партия. Но социализмът, с който беше просмукана тя, беше фабианският или „британски социализъм“.

Според Йън Тейлър значението на програмата от 1918 г. се състои в това, че тя „... дава израз на широките цели на демократичния социализъм в конкретни предложения, някои от които, като национализацията и демократичния контрол върху производството, продължават да фигурират в партийните програми“. Но както сочи Тейлър, положенията за обществената собственост и контрола на производството в програмата и устава, формулирани така, че са „... приспособими към променящите се нужди на момента, свидетелствуват за нежеланието на партията да се ангажира с някакви действия, които биха могли при определени обстоятелства да не се съгласуват напълно с основната ѝ цел — преобразуването на обществото чрез традиционните, парламентарни методи“⁵³.

Ралф Милибенд, представител на „новите леви“ в британската историография, в изследването си „Парламентарният социализъм“ характеризира програмата на Лейбъристката партия от 1918 г. като „... фабиански проект за по-усъвършенствувана, по-прогресивна форма на капитализма“, а във второто издание на същата книга като „смокинов лист на лейбъризма“. Доколкото той вижда положителни страни в тези документи, изразяващи „идеологията на лейбъризма, а не на социализма“, те са според него в това, че се пробуждат надеждите на неизброимите англичани и англичанки за настъпването на началото на „коренно различен, построен на нова основа обществен строй“⁵⁴.

В сравнение с приетите дотогава документи с програмен характер, отличаващи се с липсата на определеност относно целите на партията, програмата и уставът от 1918 г., са известна стъпка напред, колкото и противоречива да бе тя. Макар предлаганата в тях национализация да е мотивирана с необходимостта да се използват по-ефикасно материалните и човешките ресурси, да се координира дейността на различните клонове на промишлеността и транспорта, да се преодолее тяхната технологическа и организационна изостаналост, с крайна цел да се подобри функционирането на националната, т. е. капиталистическа икономика, в самото поставяне на искането за обществена собственост се съдържахше значителен потенциал. Твърде сумарното му формулиране в устава от 1918 г. и запазването му в непроменен вид въпреки атаките на противниците на национализацията до днес дава възможност на левите сили в партията да настояват за осъществяване на по-широка по обseg и цели национализация, отколкото са готови да допуснат десните и центристските ръководители. В този смисъл е опитът да се ревизира или даже заличи „точка четвърта“ от устава, предприет в края на 50-те години от противниците на национализацията и по-специално от един от дяснолейбъристките идеолози Антъни Кросланд в книгата му. „Бъдещето на социализма“ (1956 г.) и от водача на партията Хю Гейтскъл. Кросланд се обявя за „внимателен и селективен подход“ към национализацията, на практика за ограничаване дейността на бъдещите

лейбъристски правителства в тая област, наблюдайки върху „етичните и социалните ценности“⁵⁵. Гейтскъл като противник на „доктринерската национализация“ отдаваше загубата на популярността на партията и серията поражения в парламентарните избори през 50-те години на охлаждането и на разочарованието на избирателите от сравнително широката национализация, извършена през първото следвоенно петилетие. Неговият ентузиазъм дори за „прагматична национализация“ като елемент на „смесената икономика“ изчезна и на партийната конференция през 1959 г. той предложи да се измени „точка четвърта“ от устава, като положение, несъответстващо на крайните цели на партията. Това положение означавало да се определи обществената собственост като цел, вместо като средство за постигане на целта⁵⁶. „Ревизирането“ на устава беше пряко предизвикателство срещу левите сили в профсъюзите и партията, които се противопоставиха на опита за промяна в основните цели. На конференцията през 1960 г. дясното ръководство се оказа в изолация и бе принудено да се откаже от уставни изменения.

Не би трябвало да се пренебрегва и обстоятелството, че включването на искания за национализация в програмните документи на Лейбъристката партия в определена степен се дължеше и на натиск отдолу. Такъв натиск упражняваха най-боево настроените отряди на британските работници — профсъюзите на миньорите и на железничарите, които настояваха не само за запазване на въведения по време на войната правителствен контрол, но и за национализиране на съответните отрасли. Под влияние на тия настроения Конгресът на трейдюнионите в 1916 г. прие декларация, в която се заявяваше, че „... бъдещите усилия на профсъюзното движение трябва да се концентрират върху осъществяването на широка национализация, съпроводена от разширен демократичен контрол. . .“⁵⁷. Подобна резолюция беше приета и от юбилейния 50-ти конгрес в 1918 г., като се конкретизираха подлежащите на незабавна национализация отрасли.

В полза на национализацията на отделни инфраструктурни отрасли, обслужващи икономиката като цяло, се обявяваха и някои буржоазни политици и това не беше флирт с популярния сред работниците лозунг или необяснима проява на „колективизъм“, а се диктуваше от стопанското развитие на страната. Министър-председателят Д. Лойд Джордж, който разбираше, че след установяването през войната на контрол върху железниците, мините, корабоплаването връщането към старото положение ще бъде трудно, се обявяваше за запазването му. По време на своята предизборна кампания през декември 1918 г. министърът на военната промишленост У. С. Чърчил се обявяваше за национализация на железниците⁵⁸. Редакторът на органа на „независимия консерватизъм“, седмичника „Обзървър“, Дж. Л. Гаруин заяви, че национализацията на „неразделимата триада“ — каменовъглената промишленост, електроенергетиката и транспорта, е неизбежна⁵⁹.

По силата на ред причини, икономически и политически, такива клонове на стопанството като каменовъглената промишленост и железопътния транспорт се намираха след Първата световна война в състояние на хроническа криза. Поради технологическа и организационна изостаналост и изместването на британските въглища от традиционните им външни пазари от германските репарационни доставки мините през 20-те години произвеждаха средногодишно по 253 млн. тона (в 1913 г. — 287 млн. тона)⁶⁰. През януари 1919 г. на специална конференция в Маргейт Федерацията на миньорите издигна своя програма, която наред с въвеждането на шестчасов работен ден и 30% увеличение на надниците предвиждаше и национализация на мините. Отказът на коалиционното правителство на Лойд Джордж да я приеме доведе до заплахата от национална стачка на миньорите. За да бъде отложена,

министър-председателят със съгласието на миньорите определи парламентарна комисия под председателството на сър Джордж Сенки, съдия от Върховния съд (Кингс бенч дивижън), да проучи положението на каменовъглената промишленост. Комисията на Сенки, състояща се от трима собственици на мини, трима индустриалци, трима представители на миньорите (Р. Смайли и Ф. Ходжес съответно председател и секретар на Федерацията на миньорите и Х. Смит) и трима икономисти (С. Уеб, Р. Х. Тоуни и Л. К. Мъни), представи три предварителни доклада, както и четири доклада по въпроса за национализацията. Докладът на представителите на миньорите настояваше за приемане на програмата на Федерацията от януари 1919 г. изцяло. В предварителния доклад на председателя на комисията се заявяваше, че „никакъв юридически език не е достатъчно строг или суров, за да порицае. . .“ условията на труд в мините и на живот в миньорските селища⁶¹. По въпроса за национализацията същият доклад посочва, че „... в светлината на дадените показания съществуващата система на собственост и функциониране на каменовъглената промишленост е осъдителна и трябва да бъде заменена или с национализация или с някакъв метод на уедряване. . .“⁶². Във всички доклади по въпроса за национализацията се признава необходимостта най-малкото от национализация на правата за разработване на подземните богатства, организационни промени и създаване министерство на минната промишленост. На основание неефикасността на крайно раздробената собственост (3000 мини се владееха от 1500 компании) и „съществуващата система на недоверие и взаимни обвинения“ между работници и собственици докладът на Дж. Сенки напълно определено препоръчваше да се приеме „принципът на държавна собственост върху мините“. Но правителството под претекст, че гласовете, подадени за национализация (7 от 14), не били ясно изразено мнозинство, отказа да приеме препоръките.

Единствените практически резултати от дейността на комисията на Дж. Сенки беше приемането на два закона за каменовъглената промишленост през 1919 и 1920 г., с които се въвеждаше седемчасов работен ден, временно се ограничаваха печалбите на собствениците и се удължаваше срокът на правителствения контрол върху мините.

През декември 1919 г. Федерацията на миньорите с подкрепата на БКТ, Лейбъристката партия и Кооперативния съюз проведе пропагандна кампания под лозунга „мините за народа“, която, макар завършила без успех, бе достатъчно показателна⁶³.

През 1921 г. беше премахнат правителственият контрол върху железопътния транспорт, като при това правителството проведе обединяване на съществуващите 120 компании в четири системи⁶⁴.

В условията на кризата, сменила краткотрайното следвоенно оживление на икономиката, въпросите на национализацията не стояха в центъра на вниманието на работническите организации. Независимо от това противоположният подход към обществената собственост на радикално настроените леви сили и на реформистите се очертава достатъчно ясно. Така на годишната конференция на Лейбъристката партия в 1922 г. Ф. У. Джоунт, един от основателите на НРП в 1893 г., избран за председател на конференцията, се обяви в речта си за „... пряка атака срещу стария строй“, „обобществяване на националния доход, . . . и окончателна национализация на промишлеността . . .“. Това даде основание на в. „Таймс“ да отправи срещу него обвинение в разрушителни намерения и да окачестви предложенията му като „откровен болшеvizъм“⁶⁵. Председателят на следващата конференция, идеологът на фабианския социализъм С. Уеб, формулира пределно ясно основните принципи на „парламентарния социализъм“ на десните лейбъристи.

„... Социализмът има своите корени в политическата демокрация — заявява той — и всяка стъпка към него зависи от това да се получи подкрепата поне на численото мнозинство от народа.“ Шом веднъж британските избиратели „бъдат изправени пред необходимостта да въплътят своите принципи в закони . . . те непременно ще оценят неизбежността на постепенността . . . Цялата нация е просмукана от социализма, без да го съзнава. Настъпило е време подсъзнателното да се превърне в съзнание . . .“⁶⁶.

Новооснованата Комунистическа партия на Великобритания в заявления си за колективен член на Лейбъристката партия от 1920—1923 г. изразяваше съгласие с определението на основната цел на последната, формулирано в точка четвърта от устава ѝ. Разбира се, британските комунисти не приемаха пътя на „парламентарния социализъм“ за постигането на тая цел, макар че се обявяваха за участие в парламентарната дейност⁶⁷.

През 1924 г. 56-ят конгрес на трейдюнионите прие т. нар. промишлена харта, която от 1928 г. се превърна в уставно положение № 2 на профсъюзната централа. В нея национализацията на земята, подземните богатства, мините, транспорта, разширяването на държавата и общинската собственост, както и осигуряването на участието на работниците в управлението и контрола на промишлеността се определяха като основни цели на профсъюзното движение⁶⁸. Мотивите на ръководството на БКТ за приемането на този документ бяха сходни с тия на лейбъристките водачи при съставянето на програмата и устава от 1918 г.⁶⁹ Но заедно с това приемането на национализацията като основна цел на организираното работническо движение бе резултат на натиска и агитацията на левите сили в течение на изминалите почти 40 години от приемането на първите резолюции на БКТ по този въпрос.

През 20-те години Лейбъристката партия на два пъти пое властта и нейният водач Дж. Р. Макдоналд оглави правителствата от 1924 и 1929—1931 г. Но Макдоналд и десните реформистки дейци около него не направиха дори символични опити да пристъпят към осъществяване на частта от програмата, засягаща национализацията. Дейността на правителствата от 1924 и 1929—1931 г. се определяше преди всичко от стремежа да се убеди господстващата класа, че лейбъристките ръководители са способни да управляват страната „умерено“ и с „чувство за отговорност“.

Всъщност „разводняването“ на исканията за национализация и липсата на намерения за практическото ѝ осъществяване може ясно да се проследи в декларациите на Лейбъристката партия през целия период на третото десетилетие на века. Така в предизборния манифест от 1922 г. фигурираше единствено искането за национализация на каменовъглената промишленост и се изтъкваше, че програмата на Лейбъристката партия предлага „алтернатива както на реакцията, така и на революцията“⁷⁰. Манифестът от 1923 г. изобщо не съдържа искания за национализация, а в този от 1924 г. положението за национализация на транспорта бе заменено с унификация на различните негови клонове⁷¹.

Под натиска на левицата и дискусиите по програмните въпроси в края 20-те години партийните ръководители предложиха ново изложение на целите на лейбъризма. Обаче програмата „Лейбъристите и нацията“ от 1928 г., съставена от фабианския икономист Р. Х. Тоуни, представляваше само по-дълга, по-неопределена редакция на програмата „Трудът и новият обществен строй“. Програмата от 1928 г., издържана в духа на „постепенността“ на С. Уеб и съобразена със схващането на Дж. Р. Макдоналд, че партията не трябва да се ангажира с определен кръг конкретни искания, за да се даде възможност на лейбъристките правителства да действуват свободно според

развитието на събитията, като основна цел в икономическата област определя превръщането на промишлеността „... крачка по крачка и като се вземат предвид нуждите и положението на различните групи, ... от поле на користолюбива борба на лични интереси, в общо дело, в интерес на обществото и подчинено на неговия контрол“⁷². Национализацията, извършвана „без излишно бързване, но и без прекъсване“, трябваше да обхване земята, каменовъглената промишленост, транспорта, съобщенията и Английската банка.

Разводняването на лейбъристките програмни искания през периода на 20-те години може да бъде проследено и по самите заглавия на програмните документи — „Апел на лейбъристите към нацията“ (1922), „Национална реконструкция и реформи“ (1925), „Лейбъристите и нацията“ (1928). В тях се говори не толкова за „новия обществен строй“, който ще бъде изграден в резултат на реформаторската дейност, а се набляга върху „отговорността пред нацията“ и „националния характер“ на партията.

Линията, следвана от ръководството на Лейбъристката партия, логически води до предателството на дясното ръководство начело с Дж. Р. Макдоналд, до падането на второто лейбъристко правителство и образуването коалиционното „национално“ правителство в края на август 1931 година.

След икономическата стабилизация от 1924—1929 г., през време на която британската икономика едва достигна довоенното равнище от 1913 г., страната бе тежко засегната от световната икономическа криза от 1929—1933 г. Общата промишлена продукция в 1932 г. представляваше 82,5% от тази в 1929 г., износът на страната в стойностно изражение намаля от 839,3 млн. ф. ст. в 1929 г. до 461 млн. ф. ст. в 1932 г. Лейбъристкото правителство не бе в състояние да се справи с проблемите на масовата безработица, зесегнала през юни 1931 г. 2,7 млн. души или 23,1% от активното население на страната⁷³. Особено се влошава положението на работниците в районите на депресия, на миньорите (в юли 1931 г. без работа са 389 182 души или 36,4% от застрахованите срещу безработица в каменовъглената промишленост)⁷⁴.

В август 1931 г. правителството на Макдоналд реши да потърси изход от финансовата криза, започнала в Централна Европа и засегнала остро Великобритания, за сметка на по-нататъшно понижаване на жизнения стандарт на трудещите се. Комисията под председателство на финансиста Джордж Мей препоръчва уравнивяване на бюджета и намаляване на надхвърляния 100 млн. ф. ст. дефицит на платежния баланс чрез икономии, постигнати за сметка на съкращаването преди всичко на социалните разходи. Лейбъристкото правителство отстъпи пред диктата на британските и американските банкери и взе решение за икономии в разходите за обществени нужди, възлизали на 78 млн. ф. ст., от които 22 млн. ф. ст. за сметка на съкращаването на фонда за осигуровка срещу безработица. Това означаваше „най-бедните от бедните“, безработните, да понесат допълнителни тежести и да се съкрати размерът на отпускани помощи с 10%⁷⁵. Това доведе до разцепление в Лейбъристкото правителство, тъй като половината от неговите членове отказаха да подкрепят предложената финансова политика.

На 24 август 1931 г. Дж. Р. Макдоналд формира „национално правителство“, състоящо се от негови привърженици и представители на буржоазните партии. Последвалите парламентарни избори от 27 октомври донесоха внушителна победа на Националното правителство (556 от 615 места в Камарата на общините), но тя показва и изолацията на бившите ръководители на Лейбъристката партия (привържениците на Макдоналд получиха едва 15 места). Макар и запазила своята идентичност под ръководството на А. Хендерсън, Лейбъристката партия понесе изключително тежко поражение,

загубвайки два милиона от избирателите си в сравнение с 1919 г., а парламентарната ѝ фракция намаля седем пъти (от 287 на 46 души)⁷⁶.

След тежкия морално-политически удар разочарованието и недоволството на редовите членове доведе до засилване на радикалните настроения. Това намери отчасти отражение в предизборния манифест „Лейбъристият призив за действия“, съставен от Харолд Ласки. В него се заявява, че капиталистическата система се е провалила и единственото решение е социализмът. Отхвърляйки предлаганата от торите политика на протекционистични мита и „икономии“ за сметка на помощите при безработица, манифестът се обявяваше за „обществена собственост и контрол“ върху банките и кредита, за реорганизирането на енергетическата промишленост, транспорта и черната металургия като обществени служби⁷⁷.

Наистина излизането на Независимата работническа партия от Лейбъристката партия в 1932 г. отслаби традиционната левица вътре в нея, но в същата година левите сили опитаха да се обединят организационно в Социалистическата лига. Тя обхващаше леви лейбъристи, изповядващи възможно най-широкия спектър възгледи в рамките на партията, от християнски социалисти като Ричард Стафърд Крипс до марксистуващи или марксистки като Харолд Ласки и Анайрин Бевън. В нея членуваха видни парламентаристи, като К. Р. Атли (водач на Лейбъристката партия от 1935 г.), Ч. Ф. Тревелян, У. Мелър, Е. Уилкинсън, Х. Н. Брейлсфърд, Д. Н. Прит, лейбъристски идеолози, като Дж. Д. Х. Коул, Х. Ласки, Р. Х. Тоуни, профсъюзни ръководители, като Х. Клей, Х. Л. Елвин⁷⁸. Дейците на Социалистическата лига взеха участие в преосмислянето на основните идеи и политическата практика на лейбъризма през първата половина на 30-те години. Те поставиха под съмнение положенията на лейбъристкия парламентарен социализъм и в частност провъзгласения от С. Уеб принцип на „неизбежност на постепеността“ и се обявяваха за незабавно и решително осъществяване на крайните цели на партията. В програмната декларация „Напред към социализма“ (1934) на Социалистическата лига се заявяваше, че „... нищо освен съвместната борба на всички трудещи се за прехвърлянето на частно владенията средства за живот в ръцете на цялото общество не може да запази работниците от по-нататъшно понижаване на жизненото им равнище и от поробването им от фашистка капиталистическа диктатура...“. Социалистическата лига се обявяваше за планова икономика на основата на незабавна национализация на земята, каменовъглената промишленост, транспорта и банковото дело при изплащане на умерена компенсация на бившите собственици и установяване на демократичен контрол на работниците върху управлението на национализирания сектор⁷⁹.

Тежкото поражение на Лейбъристката партия в 1931 г. неотменно налагаше на нейното ръководство да предприеме известно преразглеждане на идейните постановки и политически програми, за да се възстанови нейният „социалистически облик“ и се „... запълни вакуумът“, образувал се на вътрешния фронт⁸⁰.

С тази задача беше натоварен създаденият през декември 1932 г. Политически подкомитет на Националния изпълнителен комитет на Лейбъристката партия. Той разработи и представи за разглеждане от конференцията в 1932 г. четири доклада, посветени съответно на „Паричното обръщение, кредита и финансите“, „Земята и планирането на селското стопанство“, „Национално планиране и транспортът“, и „Реорганизацията на електроенергетиката“. Тяхното обсъждане предизвика сблъсък между лявото и дясното крило на Лейбъристката партия и постави началото на дискусия по въпросите за обсега, целите и методите на национализацията, продължила

няколко години. Председателят на Социалистическата лига Е. Ф. Уайз предложи поправка към първия доклад, в която се настояваше едновременно с емисионната Английска банка да бъдат национализирани и големите акционерни банки. Поправката бе приета с мнозинство от 1 141 хил. срещу 984 хил. гласа въпреки отрицателното становище на НИК⁸¹.

Докладът за национализацията на транспорта, подготвен от идеолога на дясното крило Х. Мористън, предвиждащ назначаването на ръководителите на национализирани предприятия да става единствено на основата на тяхната квалификация и игнориращ искането за работнически контрол, бе отклонен от конференцията. А резолюцията, предложена от Ч. Ф. Тревелиан, с която се задължаваше бъдещото лейбъристко правителство да провежда последователна социалистическа политика независимо от това, дали разполага с абсолютно мнозинство в парламента или не, бе приета с ентузиазъм от делегатите независимо от съпротивата на водача на партията А. Хендерсън⁸². На същата конференция той подаде оставката си и бе наследен от Джордж Ленсбъри, заемащ сравнително по-леви позиции. Макар и конференцията да мина под знака на радикални настроения, коренни промени в партийната програма не бяха извършени и новото ръководство като цяло оставаше вярно на принципите на фабианската „постепенност“⁸³.

Преосмислянето на икономическата програма на Лейбъристката партия и в частност на въпросите, свързани с национализацията, продължи на следващата конференция в Хейстингс в 1933 г. На нея Политическият подкомитет на НИК представи доклад под заглавие „Социализмът и положението на народа“, разглеждащ въпроси, свързани с икономическата криза. Национализацията се сочеше като социалистическо решение на кризисното състояние на икономиката. В докладна се препоръчваше национализация и обединяване на акционерните банки в Банкова корпорация, установяване на обществена собственост и контрол върху черната металургия, планово развитие на националната икономика. Предложенията, засягащи акционерните банки и черната металургия, за първи път се застъпваха в документи на Лейбъристката партия⁸⁴.

Ричард С. Крипс, председател на Социалистическата лига от 1933 г., предложи поправка към доклада, в която се настояваше с оглед на решителното осъществяване на национализацията от бъдещото лейбъристко правителство да се премахне Камарата на лордовете, да се реформира парламентарната процедура, а в случай на необходимост то да поеме изключителна власт. Чарлз Дюкс внесе от името на Съюза общинските и неквалифицираните работници поправка към съвместния меморандум на НИК на Лейбъристката партия и Генералния съвет на БКТ, приета със значително мнозинство. В нея се настояваше правото на работниците да бъдат пряко представени в управителните органи на национализирани отрасли да залегне в законите за национализация⁸⁵.

Разработването на икономическата програма и плановете на Лейбъристката партия за национализация се извършваше на фона на засилена борба на профсъюзите с работодателите, предприели настъпление срещу жизнения стандарт на работниците. В национализацията профсъюзните членове виждаха средство за успешно преодоляване на икономическата криза, ликвидиране на масовата безработица и подобряване на материалните им условия. В разгара на кризата, през 1931—1933 г., профсъюзите на железничарите проведоха кампании за национализация под лозунга „Частният капитал трябва да бъде заменен с обществен“⁸⁶.

Подходът на доминиращите в Лейбъристката партия и БКТ десни ръководители към въпросите на национализацията обаче продължи да се

отличава с крайна умереност и ограниченост. Според Х. Морисън, признат идеолог на дясното крило в партията, на национализация подлежаха единствено отрасли, които са общественонеобходими, но са нерентабилни и не носят високи печалби на частните вложители⁸⁷. Тя трябваше да се извърши на основата на изплащане на пълна, „справедлива“ компенсация на бившите собственици, равняваща се на „чистите устойчиви печалби“, умножени по броя на годините на експлоатация на предприятията⁸⁸. Морисън се обявяваше за плурализъм на обществената собственост, тъй като според него съществуването на единна форма не било възможно⁸⁹. Той препоръчваше настойчиво управлението на национализираните предприятия да бъде предадено в ръцете на „обществени корпорации“, полуавтономни държавни стопански организации, каквито бяха вече създадени от либерални, консервативни и коалиционни правителства (Управлението на Лондонското пристанище в 1908 г., Централното управление на електроенергетиката и Радиоразпръсквателната корпорация (Би-Би-Си) в 1926 г., Управлението на лондонския пътнически транспорт в 1933 г.). Управителните им съвети трябваше да се състоят от професионални администратори и в тях нямаше място за представители на работниците⁹⁰. Тези принципи намериха приложение в проектозакона за национализация на лондонския пътнически транспорт, подготвен от Х. Морисън в качеството му на министър на транспорта във второто лейбъристко правителство от 1929—1931 г. Проектозаконът и по-специално отказът на Х. Морисън да включи в него положения за представяне на работниците в управлението бяха предмет на остра критика от страна на ръководителя на Съюза на транспортните и неквалифицираните работници Ърнест Бевин⁹¹.

С подобна ограниченост се отличаваше и докладът на Генералния съвет на БКТ „Общественият контрол върху промишлеността и търговията“ от 1932 г. В него се заявяваше, че профсъюзното движение трябва да се стреми към установяване на „... преходни форми на обществен контрол. . . , а не към една идеална форма на пълно обобществяване“⁹². В съответствие с това клоновете на промишлеността бяха разпределени в три групи според тяхната „зрелост“ за национализация. Обществената корпорация се приемаше като основна форма на организация на национализираните отрасли. Искането за работнически контрол върху управлението им се отхвърляше, като вместо това се предлагаше създаване на консултативни комитети с участие на представители на работниците и свободно колективно договаряне в национализирания сектор⁹³.

През 1934 г. НИК на Лейбъристката партия публикува програмна декларация с особено значение под заглавие „За мир и социализъм“. В частта, посветена на икономическата политика, се предвиждаше централно планиране на стопанството, установяване на обществена собственост върху банковата система, земята, черната металургия, каменовъглената и металургическата промишленост, транспорта и водоснабдяването, както и обществен контрол върху предприятията от частния сектор. Подчертаваше се, че „никаква друга мярка, освен преминаването на тези отрасли в обществена собственост не може да ги направи ефикасни и да ги измъкне от състоянието на депресия“. Обещаваха се, че управлението им ще се отличава с ново отношение към работниците, а правото им на участие в него ще бъде потвърдено от законите за национализация⁹⁴.

Програмата от 1934 г. бе най-радикалната от приетите от Лейбъристката партия през междувоенния период. Но и тя като останалите програмни документи на партията бе отбелязана с липса на класов анализ на политическите сили и процеси. В частност тя посочваше като средство за премахване на „огромните различия по отношение на разпределението на

богатствата, които отравят отношенията между класите“, увеличаване на данъка върху общия доход, наследството и въвеждане на допълнителен данък върху печалбите⁹⁵.

На конференцията в Саутпорт, на която беше приета програмата, представителите на Социалистическата лига внесоха над 70 поправки към нея, с които се настояваше да се измени цялата система на производство и разпределение на основата на планиране на икономиката, замяната на изплащането на пълна компенсация на бившите собственици на национализирани предприятия с ограничена по срок рента, установяване на работнически контрол и т. н. с оглед на „... решително напредване към една социалистическа Британия през следващите пет години“⁹⁶. Всички поправки, внесени от левите лейбъристи, обаче бяха отклонени.

Слабостта на левицата в Лейбъристката партия през междувоенния период се дължеше на липсата на трайни връзки с масовото работническо движение и на предимно словесната ѝ активност. Това бе признато и от председателя на Социалистическата лига Р. С. Крипс в 1934 г., който обърна внимание, че тя е „... съсредоточила вниманието си върху формулирането на политиката, която би направила възможно придвижването към социализма“, без да се стреми да „... спечели голям брой гласове или да създаде някаква високоорганизирана група вътре в Лейбъристката партия“⁹⁷.

Предизборният манифест на лейбъристите от 1935 г., съставен на основата на програмата „За мир и социализъм“, предлагаше решение на икономическите и социалните проблеми на страната, ликвидиране на масовата безработица и на районите на депресия в резултат на провеждане политика на планиране в национален мащаб и национализация на банковото дело, металургията, електроенергетиката, каменовъглената и текстилната промишленост и на земята⁹⁸. Резултатите от последните парламентарни избори преди войната показаха, че Лейбъристката партия се е възстановила след поражението от 1931 г. и е възвърнала значителна част от своята популярност. Лейбъристите увеличиха почти четири пъти броя на своите депутати в Камарата на общините (154 души срещу 46 в 1931 г.), но все още бяха твърде далеч от успеха, отбелязан в 1929 г. (289 депутати)⁹⁹. След тези избори миньорите от Уест Файф (Шотландия) изпратиха като свой представител в парламента комуниста Уилям Галахър.

В началото на 1936 г. КПВ, НРП и Социалистическата лига започнаха кампания за създаване на Народен фронт и публикуваха „Манифест на единството“. Той съдържаше програма за незабавни масови действия на трудещите се и сред мерките в икономическата област важно място заемаха исканията за национализация на мините, ефикасен контрол върху банките, фондовите борси и други¹⁰⁰.

Кратката „Непосредствена програма на Лейбъристката партия“ от 1937 г. предвиждаше следните мерки за преустройство на британската икономика: национализация на Английската банка, преразпределение на богатствата посредством изменения в данъчното облагане, превръщане на земята в обществена собственост (всъщност имаше се предвид само приемането на закон, който би улеснил придобиване на земя за обществени нужди от правителството и местните органи на управление), национализация на транспорта, каменовъглената, електроенергетическата и газовата промишленост¹⁰¹.

Същата година водачът на партията Клемънт Атли опита да даде едно цялостно изложение на лейбъристкия „етически социализъм“ в книгата си „Лейбъристката партия в перспектива“. В нея той заявяваше, че „... социалистическата партия не може да се надява на успех, ако се стреми единст-

вено към това да управлява едно капиталистическо общество“ и че „социализмът не е просто държавен капитализъм“. Атли обещавахе, че бъдещото лейбъристко правителство ще положи „основите на нов обществен строй“, в който ще бъде променено положението на работниците и те ще се „... превърнат в граждани и в областта на производството“. Но при това той отхвърляше идеята за въвеждане на работнически контрол. Практическите предложения, изложени в книгата, следваха в основни линии програмните документи на Лейбъристката партия от първата половина на 30-те години¹⁰².

През 30-те години се появиха и някои работи на фабиански икономисти, които разглеждаха проблеми, свързани с национализацията. К. Кларк опитваше да докаже необходимостта от правителствен контрол върху кредитните учреждения с оглед стимулирането на инвестициите и потреблението в духа на кейнсианските рецепти за регулиране на икономическия цикъл¹⁰³. В брошурата на Ърнест Дейвис, посветена на въпроса за компенсацията на бившите собственици на национализирани предприятия, се обосноваваше принципът на определянето ѝ на основата на „чистите устойчиви печалби“, възприет от ръководителите на Лейбъристката партия и БКТ. Заедно с това се критикуваха законът за национализация на лондонския градски транспорт за твърде завишено обезщетение, изплатено на бившите акционери, и недостатъците на обществените корпорации, на практика неподлежащи на ефикасен обществен контрол. Дейвис препоръчваше изплащането на умерени компенсации във формата на държавни облигации с нисък лихвен процент, които не биха обременили бюджетите на национализираните предприятия¹⁰⁴.

Единствената стъпка, предприета от Лейбъристката партия за осъществяването на икономическата ѝ програма от междувоенния период, беше вънесането на законопроект за национализация на мините от депутата Дж. Бейли в 1937 г. Законопроектът предвиждаше национализираната каменоваглена промишленост да бъде управлявана от национална корпорация, която да включва представители на администрацията, работниците и потребителите¹⁰⁵. Той достигна само до второ четене, но следващата година консервативното правителство прокара закон за национализиране на правата за разработване на земните недра и картелиране на мините. Тогава бе приет и закон за национализация на гражданската авиация (външните линии), приложен с малки изменения от следвоенното лейбъристко правителство¹⁰⁶. Това свидетелствува за наличието на известна приемственост в икономическата политика на основните британски партии въпреки декларациите им, че се придържат към противоположни доктрини.

През годините на Втората световна война лейбъристкото ръководство не направи опит за оказване натиск върху своите партньори от правителствената коалиция с оглед осъществяване на икономическата програма на партията или на част от нея. Вниманието на министрите-лейбъристи в правителството на У. С. Чърчил бе насочено към организирането на „вътрешния фронт“, към мобилизирането на стопанските и човешките ресурси за военните усилия, към развитието и усъвършенствуването на военновременния държавен контрол върху икономиката.

В условията на войната настъпи значително радикализиране на политическите настроения на широки слоеве на британския народ, което се наблюдаваше както сред цивилното население, тъй и в армията. То се изразяваше преди всичко в засилването на стремежа към коренни икономически и социални преобразования след войната. За да се отговори на интереса към тия въпроси, през юни 1941 г. беше създаден правителствен комитет по следвоенното преустройство под председателството на лейбъристкия министър Артър Грийнууд, а по-късно и НИК на Лейбъристката партия

образува Комитет по въпросите на реконструкцията¹⁰⁷. В началото на 1942 г. последният подготви доклад под заглавие „Старият свят и новото общество. Предварителен доклад по въпросите на войната и мирното преустройство“. В частта от доклада, посветена на икономическите въпроси, се обещавахе въвеждане на планово начало в стопанството, демократично управление на национализираните отрасли при широко участие на работниците и т. н. Докладът бе представен на конференцията на Лейбъристката партия същата година от Х. Ласки, който го характеризира като „революция в нашето време“. Но в него всъщност преобладаваха традиционните теми за „постепенност“ на преобразованието и верността на лейбъристите към политиката на „взаимно съгласие“.

През следващите две години Лейбъристият комитет по следвоенното преустройство под председателството на Именуъл Шинуъл публикува серия от доклади. От тях по-определено отношение към национализацията имаха: „Жилищното строителство и планирането“ и „Нашата земя. Бъдещето на британското селско стопанство“ от 1943 г., „Следвоенната организация на британския транспорт“, „Пълната заетост и финансовата политика“, „Крила за мира. Лейбъристката политика по отношение на гражданската авиация“, „Каменовъглената промишленост и енергетиката“ и „Водоснабдяването“ от 1944 г. Според Дж. Д. Х. Коул Лейбъристката партия, разполагайки с тия документи, била напълно подготвена за осъществяване на своята следвоенна икономическа политика¹⁰⁸. Но както признава И. Шинуъл при поемането на поста министър на енергетиката в 1945 г., той констатира „... липса на практически планове за национализация в партийните архиви“¹⁰⁹.

В хода на Втората световна война рязко се засили държавната намеса в икономическата област. За нуждите на регулирането на стопанския живот бяха създадени ред нови министерства, като Министерството на производството, Министерството на авиационната промишленост, Министерството на продоволствието, Министерството на енергетиката, Министерството на военния транспорт, Министерството на снабдяването. Както министрите, така и други отговорни администратори в министерствата бяха собственици, ръководители или представители на най-големите монополи¹¹⁰. Независимо от това в лейбъристкия печат се появиха твърдения, че в резултат на държавното регулиране страната навлязла в периода на някакъв „военен социализъм“¹¹¹.

През годините на войната представители на работниците, сред които значителен брой шоп-стюарди, членове на КПВ, взеха участие в създадените съвместни производствени съвети. Макар с чисто съвещателни функции главно в областта на използването на суровините, техниката и трудовите ресурси, те изиграха важна роля за мобилизиране на производствените възможности и показваха чувството на отговорност на работниците, както и годността им за участие във вземането на управленчески решения¹¹².

От своя страна БКТ също публикува документи по въпросите на следвоенното преустройство. В най-значимия от тях, „Предварителен доклад по следвоенното преустройство“ от 1944 г., се предвиждаше национализация на „ключовите отрасли“ на промишлеността, транспорта, топливната, енергетическа промишленост, черната металургия, както и участие на държавата в по-важните предприятия от частния сектор. Докладът препоръчваше осигуряване на правото на работниците от държавния сектор да изказват своето мнение по въпроси на управлението му чрез създаване на съвещателни комитети на различни равнища, в които да участвуват и представители на профсъюзите¹¹³. Това означаваше отказ от искането за въвеждане на

работнически контрол и за „... участие на работниците в управлението на икономиката чрез сътрудничество с работодателите и държавата“¹¹⁴.

Като продължение на „Предварителния доклад“ в 1945 г. бе приет план за „Общественото ръководство на транспорта“, в който национализацията му се свързваше с подобряването на икономическото положение на работниците и на трудовите отношения в този отрасъл¹¹⁵. Конгресът на трейдюнионите същата година одобри и доклад за „Тръстовете и картелите“. В него се обосноваваше необходимостта от национализация на част от монополистическите обединения, представляващи „заплаха за обществените интереси“, както и въвеждането на една или друга форма на контрол върху останалите¹¹⁶.

И профсъюзните, и лейбъристките ръководители наблягаха върху запазването на военновременния държавен контрол върху икономиката, който според тях сочел път за преминаване от капитализъм към социализъм. Това беше лайтмотивът в речите на Х. Морисън, член на кабинета на Чърчил и министър на вътрешните работи. Той твърдеше, че разширяването на държавния контрол, национализацията на „естествените монополи“, както и на картелите и прогресивното данъчно облагане, ще доведе до социалистическо преустройство на британското общество¹¹⁷.

Конференцията на Лейбъристката партия в 1944 г. обсъди докладите на Комитета за следвоенно преустройство „Следвоенната организация на британския транспорт“, „Каменовъглената и енергийната промишленост“ и „Пълната заетост и финансовата политика“, които трябваше да легнат в основата на бъдещата предизборна платформа. Изразявайки недоволството на левите лейбъристи от ограничеността на съдържащите се в тях предложения, Иън Микардоу внесе резолюция, в която се настояваше да се изясни становището на партията по въпроса за обществената собственост и се предлагаше разширена програма на национализация. Тя включваше земята, тежката промишленост, всички форми на банковото дело, енергетиката, транспорта, строителната промишленост, като се препоръчваше в съответните закони да се предвиди демократически контрол и управление на национализирания сектор с участие на заетите в него работници и на потребителите¹¹⁸. Левите лейбъристи не приеха предложението на председателя на конференцията Филип Ноуъл-Бейкър да оттеглят резолюцията. Тя бе поставена на гласуване и приета със значително мнозинство. Това обстоятелство оказва определено влияние върху формулирането на декларацията на партията за бъдещите парламентарни избори от създадения през януари 1945 г. комитет под председателството на Х. Морисън. При сблъсъка на мнения по въпроса за включването в списъка на отраслите, подлежащи на национализация, на черната металургия надделяха привържениците на по-широка национализация¹¹⁹.

Междувоеният период бе свидетел на значително нараснал интерес към въпросите на обществената собственост от страна на работническото движение във Великобритания. В хода на дискусиите за обсега и характера на национализацията, особено през 30-те години, схващанията на икономическите и политическите организации на работническата класа добиха по-свързан и последователен вид. Изработването на по-конкретни планове за национализация бе стъпка напред в сравнение с твърде общите и откъслечни предложения от периода преди 1918 г. Разработването на програмата на лейбъристите се извършваше в резултат на борбата на мнения на левите — привърженици на широка национализация в интерес на работниците, която би създавала алтернатива на капиталистическата система, и на десните и центристски ръководители, застъпващи схващанията за „прагматична национализация“, засягаща само отделни клонове на стопанството, без да се отпраща

предизвикателство към цитаделите на капитализма. На конференциите на Лейбъристката партия през годините на войната се създаде видимост, че надделяват становищата на левите сили за обществената собственост. Както показва осъществяването на национализацията от следвоенното лейбъристко правителство, неговата програма не бе последователна и дълбоко обмислена и то прибягваше често до импровизации, наложени от развитието на политическия момент, както и до заимствувания от политическата практика на предвоенните правителства.

* * *

Завършването на военните действия в Европа през май 1945 г. послужи като сигнал за разпадането на коалиционното правителство на Чърчил. На 5 юли се състояха парламентарни избори, чиито резултати бяха обявени на 26-и същия месец, след като бяха получени бюлетините на военнослужещите въвн от страната. Участието на 25 млн. или 72% от регистрираните избиратели беше своеобразен рекорд в парламентарните избори, отличаващи се обикновено с високия процент на въздържалите се от гласуване. То свидетелствуваше също за големия интерес на избирателите към въпросите на следвоенното преустройство, които стояха в центъра на предизборната кампания. Резултатите от изборите бяха колкото изненадващи, толкова и показателни за политическите настроения в страната. Лейбъристката партия получи 12 млн. гласа, което ѝ осигури 393 места в Камарата на общините и абсолютно мнозинство от 146 гласа, докато консерваторите претърпяха най-тежкото си изборно поражение от 1906 г. насам, загубвайки 219 мандата. По думите на левия лейбърист Анайрин Бевън „... британският народ съзнателно гласува за един нов свят“¹²⁰.

Целите на лейбъристкото правителство на Клемънт Атли бяха изложени в декларацията „С лице към бъдещето“, публикувана през април и одобрена от партийната конференция през май като предизборна платформа. Тя включваше национализация на Английската банка, каменовъглената, електроенергетическата и газовата промишленост и черната металургия, но пропускаше исканията за национализация на земята, строителната промишленост, акционерните банки¹²¹. При обсъждането на декларацията Х. Морисън, А. Грийнууд и други десни лейбъристи настояваха да не се поемат по-определени ангажменти за национализация на черната металургия¹²². Представена на конференцията на Лейбъристката партия от Х. Морисън като „лейбъристски петгодишен план“¹²³, платформата определи насоките на икономическата политика на правителството през 1945—1951 година.

Подходът на лейбъристкото ръководство при съставянето на списъка на подлежащите на национализация отрасли на стопанството бе твърде показателен. Това са предимно инфраструктурни отрасли, „узрели и презрели“ за национализация според определеното в лейбъристката програмна декларация. Определението означаваше, че те се намират в състояние на дълбока и хронична криза, а това се отразяваше неблагоприятно върху позициите на британската икономика като цяло и върху конкурентоспособността на промишлената продукция. Така например, каменовъглената промишленост се намираше в упадък, започнал още от началото на XX в. За периода от 1913 до 1938 г. добивът на каменни въглища намаля с 20%, но независимо от това печалбите на собствениците за 1929—1943 г. се увеличиха с 280%¹²⁴. Темпове на увеличаване производителността бяха четири пъти по-ниски от тия в същия отрасъл в САЩ¹²⁵. Железопътният транспорт в края на войната се намираше в бедствено положение. Железопътните линии и подвижният състав бяха остарели и амортизирани, около 1/2 от локомотивите и вагоните

бяха по-стари от 30—35 години, а транспортните разходи поради съществуващите монополни цени бяха пет пъти по-високи от тия в САЩ¹²⁶. В черната металургия, контролирана от шест монополистически групи, обединени в създадената през 1934 г. Британска федерация на чугуна и стоманата, темповете на увеличаване производителността на труда бяха три пъти по-ниски от тия в Германия и САЩ, а вътрешните цени на чугуна и стоманата след въвеждането на протекционистични мита бяха увеличени до началото на войната с 1/3¹²⁷. За да запази монополното си положение, федерацията провали осъществяването на проекти за модерни металургични заводи на невлизаша в нея компании в Джероу и Ебу Вейл¹²⁸. Не по-добро бе положението в електроенергетическата промишленост, където над 600 малки и неефективни електростанции предлагаха на потребителите ток с напрежение от 43 типа, от 100 до 480 волта¹²⁹.

Национализация или близки до нея мерки бяха препоръчвани от правителствени комисии, изследвали състоянието на различни клонове на промишлеността през междувоенния период и по време на Втората световна война, като средство за преодоляване на тяхната технологическа и организационна изостаналост. Така национализация на каменовъглената промишленост се препоръчваше в два доклада от докладите на комисията на Дж. Сенки от 1919 г., а в доклада на Чарлз Рейд от 1945 г. се посочваше необходимостта от технологическа реконструкция, обединяване на мините и предаване на управлението им на централна организация, мерки които едва ли биха могли да се осъществят без изменения в собствеността върху тоя отрасъл¹³⁰. Комитетът по въпросите на транспорта от 1931 г. се въздържа от пряка препоръка за национализация на железопътния транспорт, тъй като по мнението на неговите членове тя се е превърнала в партийен лозунг. Но тя не беше формално отречена и се препоръчваше създаването на „обществен транспорт“¹³¹. Рационализация и уедряване на електростанциите и газовите заводи се препоръчваше в докладите на комитета на лорд Макгоун от 1936 г. и на лорд Хейфърт от 1945 г.¹³²

При обосноваването на необходимостта от национализация на различните отрасли на стопанството лейбъристките политици заимстваха доводи от докладите на съответните правителствени комитети¹³³. Дясното ръководство на Лейбъристката партия се придържаше към становището, че национализацията трябва да се предложи на избирателите не толкова като средство за трансформиране на капитализма, колкото за модернизация и повишаване на ефективността на британската промишленост¹³⁴.

Определено влияние върху формулирането на сравнително широка програма на национализация оказа и натискът „отдолу“, от страна на профсъюзите. Искането на миньорите за национализация на каменовъглената промишленост беше станало толкова настойчиво, че „... в 1945 г. положението стана толкова неудържимо, щото нито едно правителство независимо от политическите му убеждения не би могло да се позволи да остави положението на нещата такова, каквото то бе при частната собственост. . .“¹³⁵ върху мините. Заетите в отрасъла работници бяха убедени, че само преминаването му в обществена собственост може да доведе до решаване на техните проблеми — масова безработица, ниски надници, висок процент на трудов травматизъм и професионални заболявания. За периода от 1900 до 1939 г. надниците на миньорите се увеличиха едва с 20% и по размера им каменовъглената промишленост заемаше 82-ро място в списъка на 100-те най-важни отрасли. Средно 240 от всеки 1000 миньори ежегодно получаваха тежки травми или загиваха при трудови злополуки през 1938—1943 г. Процентът на безработните в каменовъглената промишленост беше най-висок

и по време на икономическата криза от 1929—1933 г. достигаше до 36%¹³⁶. Показател за изострената класова борба в отрасъла бе изключително високата стачна активност (стачките на миньорите представляваха 2/3 от общия им брой за страната през 1937—1943 г.)¹³⁷.

Левите тенденции в развитието на британското работническо движение се проявяваха и в случаите с нарушаването на монопола на десните водачи върху ръководството на някои големи профсъюзи и Генералния съвет на БКТ. Непосредствено след войната за генерални секретари на уелското и шотландското отделение на Националния съюз на миньорите бяха избрани комунистите А. Хорнър и Е. Мофат. От 34 членове на Изпълнителния комитет на най-многочисления профсъюз на транспортните и неквалифицираните работници в 1946 г. девет бяха комунисти. Значително влияние на комунистите се чувствуваше в лондонското отделение на Обединения съюз на машиностроителите, в профсъюзите на електроработниците, леярите, пожарникарите¹³⁸. От 394 членове на лейбъристката парламентарна фракция 107 бяха длъжностни лица на Лейбъристката партия, профсъюзите и кооперативните организации, мнозинството от които бяха с работнически произход, а 84 — работници, чиято избирателна кампания бе пряко финансирана от трейдънионите¹³⁹.

Радикализацията на политическите настроения сред британските работници обаче не би трябвало да се надценява. Еволюционното политическо развитие на страната и икономическата насоченост на работническото движение създаваха благоприятни условия за разпространение на реформистки илюзии и съглашателство, както и за трайно влияние на десните ръководители. Усиленото разпространение на култа на еволюцията и класовия компромис от пропагандните органи на господстващата класа води до оформянето на два основни типа политическо съзнание — умерено консервативно и реформистко¹⁴⁰. Това се потвърждава и от обстоятелството, че в следвоенните парламентарни избори работниците съставляват около 1/3, а заедно с членовете на техните семейства — до 1/2 от избирателите, гласуващи за Консервативната партия¹⁴¹. Колкото до идейните възгледи на членовете на третото лейбъристко правителство, 10 от министрите, включително и министър-председателят, 35 от заместник-министрите и другите висши функционери бяха членове на Фабианското дружество¹⁴².

Така че политическата декларация „С лице към бъдещето“, очертаваща насоките на дейността на лейбъристкото правителство през първото следвоенно петилетие, представяваше този минимум, който неговите ръководители трябваше да предложат, за да не предизвикат конфликт в партията. Независимо от това тя „... обедини около себе си партията, както нито един документ дотогава“, макар че вътрешните разногласия се запазиха.¹⁴³ На конференцията в 1945 г. левият лейбърист Йън Микардоу, който предната година бе внесъл резолюция в полза на по-широка национализация, оцени декларацията на НИК като „делова програма за национализация и контрол на британската промишленост през следващите пет години“¹⁴⁴.

Сравнителната умереност на лейбъристката програма за национализация бе оценена от авторитетните органи на буржоазния печат. Две седмици преди датата на общите избори седмичникът „Иконъмист“ писа, че от едно бъдещо лейбъристко правителство би могло да се очаква „... само промяна на юридическата собственост върху каменовъглената промишленост, транспорта и електроенергетиката“, като се изказваше предположение, че консерваторите, ако дойдат на власт, също биха били принудени от хода на събитията да бъдат „... не по-малко безпощадни в своята намеса в икономиката, даже ако оставят незасегната юридическата фасада.“¹⁴⁵. След обявяването на

програмата на законите, които ще бъдат предложени през първата сесия в тронната реч, същият „Иконъмист“ изрази задоволство от умереността на лейбъристкото правителство, от което би могло „... да се очаква, че ще отиде много по-далеч след като разполага с абсолютно мнозинство от 146 мандата в парламента...“¹⁴⁶.

Първият закон за национализация, който правителството на К. Атли прокара — на Английската банка от 1946 г., бе показателен за методите на осъществяването ѝ. Със закона не се внасяха принципино нови моменти, доколкото в повечето капиталистически страни емисионните банки са държавни. Това обстоятелство бе посочено от водача на консервативната опозиция Чърчил по време на дебатите по тронното слово¹⁴⁷. Правителството обосноваваше национализирането на банките с необходимостта да се установи „ефикасен контрол върху обръщението и кредита“, за да се осигури преустройството на икономиката и пълната заетост на работната сила¹⁴⁸. По силата на закона целият основен капитал на банката премина в ръцете на държавата. Английската банка получи статут на „обществена корпорация“ с право да упражнява известен контрол върху банковото дело в страната. Ръководството ѝ можеше в случаите, когато намери за необходимо, да „... изисква информация и дава препоръки на банкерите“ и ако бъде упълномощено от Министерството на финансите да „... издава нареждания, които да осигуряват изпълнението на съответните препоръки“. Министерството на финансите от своя страна получи право да дава указания на ръководството на банката, които да „... осигуряват ефикасен и неоспорим контрол върху източника на финансовата власт в страната“¹⁴⁹.

Директорският съвет на Английската банка остана непроменен с изключение назначаването на един бивш профсъюзен чиновник. На искането на Националния съюз на банковите служители за консултации с него при назначаване на ръководството на банката министърът на финансите отговори, че намира представянето на каквито и да е „групови интереси“ в него за нежелателно¹⁵⁰. Условието на обезщетение на бившите акционери, които получиха срещу своите акции трипроцентни държавни облигации на сума 53 900 000 ф. ст., надвишаваща четирикратно основния капитал на банката, бяха преценени от консервативния депутат А. Дж. Питмън, сам бивш банков директор, като „... справедливи във висша степен“¹⁵¹. Органи на буржоазната преса характеризираха национализацията на Английската банка като „... смяна на декорите“¹⁵².

По време на дебатите по проектозакона на 29 октомври 1945 г. депутатът от КПВ Филип Пиретин одобри национализацията на централния банков институт като „... мярка, която не е напълно социалистическа по своя характер...“, но все пак водеща по пътя към социализма“. Заедно с това той подложи на критика положенията на проектозакона, който остави незасегнати акционерните банки, завишения размер на компенсацията, определена на основата на средния акционерен капитал през предишните 20 години, и не предвиждаше промени в ръководството на банката¹⁵³.

Единственият случай, в който правителството проведе консултация със заинтересуваните профсъюзи при подготовката на законите за национализация, бе тоя с каменноуглената промишленост. Но министърът на енергетиката Именюъл Шинуъл започна консултациите с малък комитет на БКТ, включващ и представител на Националния съюз на миньорите, едва когато проектозаконът бе вече преминал второ четене в парламента¹⁵⁴. Законът от 1946 г. за национализация на каменноуглената промишленост доведе до логичен завършек държавната намеса в тоя намиращ се в хроническа криза отрасъл, започнала със закона за въвеждане на минимални надници от 1912 г. и

преминала през опити за реорганизация на мините и частична национализация на правата за разработването им през 1930—1938 г. Целият отрасъл, включително транспортът и вторичната преработка на въглищата, бе национализиран. Ръководството му бе предадено на Национално управление на каменовъглената промишленост, оглавяващо сложна система от районни и местни управления. В състава на Националното управление, състоящо се от представители на деловите кръгове и бивши административни и технически ръководители на частните компании, бяха включени и двама бивши профсъюзни ръководители, Уолтър Ситрин — генерален секретар на БКТ, и председателят на Съюза на миньорите Е. Едуардс, които отговаряха за трудовите отношения в отрасъла¹⁵⁵. Заместник министър-председателят и координатор на икономическата политика Х. Морисън, „архитект на лейбъристката национализация“ по определението на пресата опита да привлече в Националното управление популярния миньорски ръководител Артър Хорнър при условие, че последният се откаже от членството си в КПВ. Хорнър, чието позитивно сътрудничество при провеждане на национализацията бе високо оценено от министъра на енергетиката обаче решително отказа¹⁵⁶.

Огромната сума от 164 600 000 ф. ст. на компенсацията, изплащана на бившите собственици, изчислена на основата на чистия доход, умножен по броя на годините на експлоатация на мините и лихвите по нея, беше тежко бреме за национализираната каменовъглена промишленост. Освен това отрасълът трябваше да се самофинансира и за да привлече необходимите капитали за неотложната цялостна модернизация и реконструкция трябваше да прибегне до заеми с висок лихвен процент на частния кредитен пазар. Правителството наложи и неблагоприятна ценова политика на каменовъглената промишленост, която бе задължена да доставя на промишлените потребители въглища на цени средно с 1 ф. ст. по-ниски от тия на световния пазар, а по време на топливната криза от 1947 г. даже да внася по-скъпи въглища от САЩ и да заплаща разликата на потребителите на едро¹⁵⁷. По този начин частният сектор получаваше двойна изгода, тъй като, от една страна, бе укрепен с нови капитали, получени като компенсация, а от друга, беше снабдяван със суровини и енергия на ниски цени. Дефицитът в бюджета на отрасъла през първите години след национализацията вследствие тази политика бе използван от нейните противници като основание да обявяват, че тя се е провалила.

Една от целите на национализацията на каменовъглената промишленост бе подобряването на трудовите отношения, които традиционно бяха крайно напрегнати. Но нито очакванията на реформисткото ръководство на Лейбъристката партия и на БКТ за автоматично отстраняване на класовите антагонизми, нито надеждите на миньорите за коренни промени на материалните условия на труд и живот, както и на положението им в системата на промишлеността, се оправдаха. Наистина миньорите получиха значително увеличаване на размера на надниците и след национализацията те се наредиха на второ място сред тия на работниците от 100-те най-важни промишлени отрасли. За периода от 1946 до 1953 г. средните надници се увеличиха от 24 шилинга и 10 пенса на 45 шилинга и 8 пенса на седмица¹⁵⁸. Но, както признава и такъв идеен противник на национализацията като Р. Келф-Коен, бивш администратор на тоя отрасъл, миньорите успяха да поддържат своето положение на едни от най-добре платените работници след войната „... по пътя на непрестанния натиск върху Управлението на каменовъглената промишленост“¹⁵⁹. Работниците от мините получиха петдневна работна седмица без намаляване на заплатата, като министърът на енергетиката Е.

Шинуъл декларира своята подкрепа на това отдавнашно искане на миньорите още в 1946 г., преди Управлението на каменовъглената промишленост да започне преговори по тоя въпрос¹⁶⁰. През 1946 г. миньорите представиха своята „Харта на исканията“, в която настояваха за въвеждане на 40-часова работна седмица, 7-часов работен ден за заетите под земята, двуседмичен платен и едноседмичен неплатен годишен отпуск, пенсиониране на 55-годишна възраст, изплащане на допълнителна пенсия. Но само първото от тези искания беше задоволено от правителството следващата година¹⁶¹.

Искането за работнически контрол, традиционно за профсъюза на миньорите, не бе осъществено дори и в най-умерена форма. На срещите си с министъра на енергетиката при подготовката на закона за национализацията представителите на Националния съюз на миньорите поставиха въпроса за пряко представителство в централния управителен орган. Тяхното искане бе обаче отклонено под предлог, че неговите членове трябва да изразяват интересите на цялата нация, а не на отделни групи¹⁶².

Вместо това Законът за национализация на каменовъглената промишленост от 1946 г. предвиждаше създаването на система от консултативни комитети с участие на представители на работниците и администрацията. Те трябваше да провеждат консултации по въпроси, засягащи „... безопасността, здравето, битовите условия, ... организацията на производството, ... и други въпроси от взаимен интерес“¹⁶³. Предвиждаше се създаването на такива комитети на национално, районно и местно равнище. От обсега на консултациите се изключваха въпросите, с които „... обикновено се занимават профсъюзите чрез тяхната система на преговори“, т. е. тия за размера на работната заплата, продължителността на работното време, извънредния труд и т. н. Консултациите трябваше да създадат „... нови пътища за размяна на мнения“ между администрацията и работниците, да се подобрят трудовите условия в отрасъла¹⁶⁴.

Трябва да се отбележи при това, че лейбъристкото правителство включи положенията за консултативните комитети, след като представителите на консерваторите в парламентарния комитет, обсъждащ законопроекта, изразиха учудване от тяхната липса¹⁶⁵. Разбира се, лейбъристите от самото начало поддържаха идеята за консултации, но изпитваха опасения да предвидят такива в закона. Провеждането на консултации между администрацията и работниците по второстепенни въпроси на организацията на труда, трудовата дисциплина и сродни въпроси не бяха новост за британската промишленост, в частност за каменовъглената. Още в 1917 г. комисията под председателството на спикера на Камарата на общините Дж. Р. Уитли препоръча в своя доклад създаването на съвместни промишлени съвети и съвместни заводски комитети, както и постоянен арбитражен съд. Такива комитети, известни като „комитети на Уитли“, бяха създадени в държавните и някои частни предприятия. Консултациите между работодатели и работници по въпроси на производството, осъществявани чрез комитетите, бяха замислени като средство за предотвратяване на трудовите конфликти и за осигуряването на „промишлен мир“. Но те не бяха популярни сред работниците и след войната техният брой бързо намаля¹⁶⁶. Създаването на консултативни комитети бе предвидено от Закона за каменовъглената промишленост от 1921 г. През време на Втората световна война бяха създадени съвместни производствени комитети в различните отрасли на промишлеността. Комитетите, в които от страна на работниците бяха включени значителен брой шоп-стюарди, изиграха положителна роля в мобилизирането на производствените и трудовите ресурси. Опитите на работниците да разширят обсега на въпросите, обсъждани в комитетите, обаче срещнаха противодействието на десните

лейбъристи, включени в коалиционното правителство, в частност на министъра на труда Ърнест Бевин¹⁶⁷.

Национализацията и придобивките на миньорите, макар и някои от тях да бяха значителни, не доведоха до чувствителни промени в трудовите отношения в каменовъглената промишленост. Както посочва американският социолог Дж. Г. Болдуин, изследвал въпросите на организацията на труда в британската минна промишленост, трудовите отношения в национализираните каменовъглени мини не са по-различни от тях, в който и да е друг отрасъл¹⁶⁸. Както и преди войната стачките, предизвикани от конфликти с администрацията, заедно с тях свързани с въпросите за надниците, съставляваха преобладаващата част от стачките в британската промишленост. През последните седем години преди национализацията броят на стачките в мините бе 6 035, а през седемте години след това — 10 412. През периода от 1947—1951 г. в каменовъглената промишленост имаше средно по 1 600 стачки¹⁶⁹. От 1947 до 1951 г. миньорите стачкуваха 5 061 пъти, в стачките участваха 1 120 000 работници, в резултат на което бяха загубени 2 911 000 млн. работни дни и 6 412 000 тона въглища¹⁷⁰. На второ място след стачките по въпросите на работната заплата стояха тези, предизвикани от недоволството на миньорите от методите на работа и организация на производството¹⁷¹.

Отношението на недоверие и враждебност на миньорите към работодателите и администрацията се запази и след национализацията. Назначаването на известен брой бивши профсъюзни дейци в националното и местните управления, в които преобладаваха бившите собственици на мини, директори на компании, правителствени чиновници и висши офицери в оставка, не допринесе за преодоляването на тях чувства. В интервюта с изследователи-социолози миньорите често споделяха: „Шефовете в мините са си същите“, „Управлението в Лондон е пълно с бивши собственици и адмирал в оставка“, „С национализацията нищо не се промени“. За бившите профсъюзни чиновници, заемащи ръководни постове в национализираната каменовъглена промишленост, миньорите се отзоваваха: „Те се менят, като ги назначат в управлението. Стават шефове и забравят работниците.“ В статия на профсъюзен активист, поместена в органа на Националния съюз на миньорите, се характеризират настроенятия на редовите членове: „... никога през цялата история на този отрасъл не е имало такова разочарование и объркване в умовете на работниците“¹⁷².

Преобладаващата част от стачките бяха неофициални, „диви“, т. е. не получили санкцията на профсъюзното ръководство, които то не успяваше да предотврати въпреки преминаването си от позициите на „протестен“ към „административен“ юнионизъм¹⁷³.

Законът за национализация на каменовъглената промишленост бе в много отношения образец за следващите законодателни актове, с които се национализираха гражданската авиация и далечните съобщения (1947), вътрешният железопътен, шосеен и воден транспорт, електроенергетическата, газовата промишленост (1948), черната металургия (1949—1951). В тях бяха приложени същите методи на национализиране и същата организационна структура на съответните отрасли във формата на „обществени корпорации“.

При национализацията на железопътния транспорт се стигна до конфликт между правителството и профсъюзите на железничарите по въпроса за определяне състава на управителните органи. Представители на Изпълнителния комитет на Националния съюз на железничарите се срещнаха с министъра на транспорта А. Барнз при подготовката на законопроекта и му изложиха искането профсъюзът да разполага с „... възможност да определя свои кандидати за представителите на работниците в различните управления и

районни комитети“¹⁷⁴. При това те бяха съгласни, че назначенията в централния управителен орган, Транспортната комисия, трябва да стават на основата на квалификацията на съответните лица, които да бъдат отговорни само пред министъра.

На конференцията на профсъюза през юли 1948 г. А. Барнз, който далеч не беше привърженик на работнически контрол, обоснова назначаването само на един бивш профсъюзен деец в Транспортната комисия с довода, че „... никъде в света икономическата демокрация в пълния смисъл на думата не може да бъде успешно осъществена“ и че, „... многобройните експерименти през последните сто години неизменно са завършвали с неуспех“. Генералният секретар на профсъюза Джим Фигинс се противопостави на становището на министъра, изразявайки увереността на железничарите, че участието на работниците в контрола на промишлеността на всички равнища е „... предпоставка за успеха на предприетата национализация“¹⁷⁵. На конгреса на БКТ в Маргейт през септември същата година Фигинс предложи резолюция, която подчертаваше необходимостта от по-голямо участие на работниците в управлението. Резолюцията, в която се заявяваше, че „... ако редовите работници не бъдат убедени, че управителните органи на национализираните отрасли действително ускоряват национализацията, ... те няма да получат ентусиазирана подкрепа и сътрудничество, без които тя не може да успее“, бе приета.

Конференцията на профсъюза в 1949 г. прие резолюция, настояваща да бъде въведено в управителните органи на всички равнища 50% работническо участие. Делегатите, приели резолюцията със 72 срещу два гласа, настояха министърът на транспорта „... да приеме незабавно стъпки, за да осигури разширеното представителство на работниците в управлението“. А. Барнз отклони и това искане като заяви, че „цялата отговорност“ за управлението трябва да бъде предоставена на Управлението на железниците¹⁷⁶.

Особено показателен бе случаят със закона за национализацията на черната металургия, при подготовката и приложението на който лейбъристкото правителство прояви най-много колебания и компромиси. Намерението да се национализира отрасълът бе обявено в парламента още в април 1946 г., но законопроектът беше внесен за разглеждане едва в 1948 г. Министърът на снабдяването Дж. Строус обоснова национализацията с необходимостта да се постави този отрасъл, стоящ в основата на икономиката, под обществен контрол, за да осигури планирането и развитието на националното стопанство и се премахне вредната ограничителна практика на монополите¹⁷⁷. Лейбъристкото правителство нямаше определени критерии за размера на национализирания сектор и спорът, който възникна във връзка с национализацията на металургията, отразяваше разногласия, които се запазиха и през следващите двадесет години¹⁷⁸.

Десните лейбъристи Р. С. Крипс и Х. Морисън, отговарящи за икономическата политика на правителството, се противопоставяха на пълната национализация и предлагаха компромисен план за поставянето му под държавен контрол. Едва след остри дискусии в кабинета през юли 1947 г., в хода на които левият лейбърист Анайрин Бевън, министър на здравеопазването, заплаши да подаде оставката си, и поради опасенията на ръководството от възникването на сериозен конфликт в партията правителството взе решението за национализация¹⁷⁹.

Законопроектът срещна особено силна съпротива от страна на собствениците и консервативната опозиция. За да преодолее обструкцията на Камарата на лордовете, лейбъристкото правителство прокара през 1949 г. закон, ограничаващ срока на нейното право на вето до една сесия, макар че редица

членове на парламентарната фракция се обявяваха за ограничаването му до месец или за премахването на тая архаична институция¹⁸⁰.

Въпреки че законът за национализация на черната металургия бе приет в ноември 1949 г., правителството реши да отложи неговото приложение до следващите парламентарни избори. Целта на закона бе да се прехвърли в ръцете на държавата собственост върху тия предприятия, чиято продукция надхвърляше определен лимит. С влизането му в сила на 15 февруари 1951 г. на Корпорацията на черната металургия бяха предадени акциите на повече от 100 металургични завода с годишно производство над 20 000 т черни метали всеки и които произвеждаха около 97% от чугуна и 99% от стоманата в страната¹⁸¹. Национализацията целеше централизирането само на собствеността и общите насоки на развитие на отрасъла, докато неговата структура остана децентрализирана. Последната, както директорските съвети и дори имената на компаниите останаха непроменени. Последица от осъществяването на минималните предложения за национализация бе липсата на конкретни планове за модернизация и повишаване на техническата ефективност¹⁸². Национализацията на черната металургия бе проведена по начин, който по думите на британския икономист-марксист Хаймън Фейгън, „... максимално улесни денационализацията“ от дошлото на власт в 1951 г. консервативно правителство¹⁸³.

След повече от половин век социалистическа агитация в полза на национализацията британските работници очакваха да получат от нейното осъществяване непосредствено и коренно подобряване на материалните условия, на жизненото равнище, на условията на труд, както и ново отношение към работника като към съзнателен и отговорен труженик, а не просто един от факторите на производството. В това отношение резултатите на „прагматичната“, непосредствателна национализация бяха противоречиви и далеч не оправдаха оптимистичните очаквания. Не би трябвало да се подценява обстоятелството, че през годините на войната и непосредствено след нея средният номинален размер на седмичните надници бе чувствително увеличен. Според официалната статистика при база 1956 г. националният индекс на надниците бе 38,1 за 1938 г., 63,6 за 1946 г. и 80,9 за 1951 г.¹⁸⁴ Но дори и някои буржоазни икономисти са склонни да се съмняват в достоверността на посочените показатели и според други данни индексите на средните седмични надници при база 1958 г. са 34 за 1938 г., 55 за 1946 г. и 68,5 за 1951 г.¹⁸⁵ Колкото до размера на реалните доходи преди и след Втората световна война, то те са несъпоставими поради въвеждането на нов индекс на цените на дребно в 1947 г.

Най-значително бе увеличението на надниците на миньорите. Работниците от обслужващите отрасли обаче не успяха да извоюват съществено подобрене на заплащането на труда след национализацията. Средните надници в национален мащаб в транспорта през 1938 г. бяха 63 шилинга седмично или 91,5% от общонационалното равнище (69 шилинга), а в 1948 г. — 116 шилинга или 87,1% от средното за страната (134 шилинга)¹⁸⁶.

Значими придобивки бяха помощите, отпуснати по силата на закона за обезщетяването при трудови злополуки от 1945 г., закона за социалното осигуряване от 1946 г., закона за национална здравна служба от 1946 г. Някои категории работници (миньорите) получиха петдневна работна седмица. Според официални данни разходите за социални нужди, предвидени в бюджета, се увеличиха от 1 125 000 в 1946 г. до 1 935 000 в 1950 г.¹⁸⁷ Но размерите на пенсията и на социалните помощи не достигнаха даже половината на националния минимум, определен от правителствени комисии през време на Втората световна война¹⁸⁸. При това лицата, загубили работа в

резултат на трудов конфликт, загубаха право на получаване помощи, предвидени в случай на безработица¹⁸⁹.

Колкото до искането на работниците за участие в контрола и управлението на национализираните предприятия, създаването на съвместни консултативни комитети далеч не представляваше негово осъществяване. Даже в случаите, когато съвместните консултации имаха известен успех, „...положението и правомощията на обикновения работник оставаха фактически непроменени“¹⁹⁰. Както свидетелствуват в книгата си група профсъзни активисти от каменноуглената промишленост, „...съвместните производствени консултации, които би трябвало да се превърнат в метод за привличане на работниците в управлението на мините, ...са един провал, защото огромното мнозинство от работниците не са включени в тях и тяхното отношение към управлението на отрасъла не се е променило нито на йота“¹⁹¹.

Опитвайки да реши икономическите затруднения на страната, лейбъристкото правителство, опирайки се на дясното ръководство на БКТ и профсъюзите, въведе през 1948 г. политика на „замразяване“ на надниците. В резултат на ограничаването им при неефекиасен контрол върху движението на цените на дребно през следващите две години реалните доходи на работниците намаляха. При индекси на номиналните средни надници и на цените на дребно през юли 1947 г. — 100, през септември 1950 г., когато политиката на „замразяване“ претърпя провал, техният индекс бе 110, а на цените — 114¹⁹².

Към края на управлението на лейбъристкото правителство на Атли национализираният сектор обхвана около 20% от британската икономика и в него бяха заети около 1/6 от промишлените работници¹⁹³. В някои отношения национализацията отстъпваше на извършената в други капиталистически страни след Втората световна война. Така във Франция държавният сектор включи около 20% от производствения апарат, емисионната и четири от най-големите депозитни банки, или общо 36% от националното имущество¹⁹⁴.

Успоредно с прекия натиск на работниците за подобряване на условията на труд, увеличаване на надниците, повишаване на жизненото равнище левите сили в Лейбъристката партия и профсъюзите разгърнаха движение за разширяване обсега на национализацията, за изменение на методите на нейното осъществяване, за демократизиране на управлението на национализираните отрасли.

На конференцията на Лейбъристката партия в 1946 г. Т. Уйлямсън, един от ръководителите на Съюза на неквалифицираните и общинските работници и лейбъристски член на парламента, внесе резолюция, в която се настояваше на административни длъжности в национализираните отрасли да бъдат назначени и редови членове на профсъюзите в съответствие с резолюцията, приета от конференцията в 1944 г. Йън Микардоу посочи, че осъществяването на социалистическо преустройство не е възможно при положение, че национализираните предприятия се оглавяват от антисоциалистически и проконсервативно настроени администратори. Към правителството бе отправена критика за изплащането на завишена компенсация на бившите акционери на Английската банка и за запазването без промени на нейния директорски съвет¹⁹⁵.

Методите за осъществяване на национализацията от лейбъристкото правителство предизвикаха безпокойството дори на такива партийни дейци като Джордж Браун, бъдещ министър в четвъртото лейбъристко правителство на Х. Уилсън, а тогава депутат в Камарата на общините от Белпър. Браун, който в никакъв случай не бе привърженик на идеите за промишлена демокрация, заяви при обсъждането на законопроекта за национализацията на каменноуглената промишленост в Парламента през януари 1946 г., че сред

миньорите съществува разочарование от правителствената политика по отношение на този отрасъл. Липсата на изменения в положението на работниците в управленческата структура на промишлеността, заяви Дж. Браун, свидетелствува за „... дълбоко прикрит цинизъм по този въпрос, който бе предмет на близо двадесетгодишни обсъждания и от който сега гледат да се отърват“. Миньорите са разочаровани от подбора на администраторите в национализираната промишленост и настояват „... да не се превръщат постове в нея в топли местенца за тираните от миналото“¹⁹⁶.

В началото на 1947 г. в лейбъристката парламентарна фракция се оформи лявата група „Кийп лефт“ (по заглавието на памфлета, написан от Й. Микардоу, М. Фут и Р. Х. С. Кросмън и подписана от 12 други депутати). Членовете ѝ се обявяваха за засилването на държавния контрол върху стопанския живот, за въвеждането на централно планиране и незабавна национализация на „... всеки отрасъл, който има ключово положение в икономиката или не е достатъчно ефикасен в ръцете на частните собственици“. Между тия отрасли в памфлета бяха посочени химическата промишленост, металургията, машиностроенето, електропромишлеността, застрахователното дело¹⁹⁷.

На конференцията на Лейбъристката партия същата година членът на групата „Кийп лефт“ Т. Сарджънт внесе резолюция, настояваща за осъществяването на горните предложения и за създаването на ефикасни съвместни производствени комитети в предприятията от национализирания и частния сектор¹⁹⁸. Тази лява група обаче бе твърде малобройна, неустойчива, липсваше ѝ авторитетен ръководител и нейното влияние върху правителствената политика бе незначително¹⁹⁹.

Тревогата на редовите профсъюзни членове от системата на управление на национализираните предприятия бе изразена от ръководителя на Обединения съюз на машиностроителите Р. Оупъншоу на лейбъристката конференция в 1948 г. Той посочи, че назначаването на ръководни постове на бивши собственици, администратори на капиталистически компании, висши чиновници и офицери в оставка е „... първо, отрицание на социализма и второ — чиста лудост е да се национализира промишлеността и се остави контролът върху нея в ръцете на торите“. Резолюцията, предложена от Р. Оупъншоу, настояваше да се „... превърне национализацията в обобществяване“, като за административни и технически ръководители бъдат назначавани работници на физическия и умствения труд, притежаващи практически познания за съответния отрасъл на промишлеността. Резолюцията бе подкрепена от Дж. Стивънс от Съюза на пощенските служители и Дж. Фигинс от Националния съюз на железничарите, които подчертаха, че работниците очакват „... нещо повече от консултации“ и настояваха да се измени съотношението между професионалните администратори и представителите на работниците в управителните органи. Делегатът Е. Хъбъл посочи, че „... национализацията не е тъждествена на социализма, ... и за да се извърши истинско обобществяване на промишлеността, работниците трябва да получат полагащото им се място в нея“²⁰⁰.

Десните профсъюзни и лейбъристски ръководители А. Дикин, У. Лоутър и Дж. Грифитс се обявиха против резолюцията под предлог, че изминалият от началото на национализацията срок е недостатъчен, за да се прави оценка на резултатите ѝ, като призоваха да не се критикува правителствената политика в периода на подготовка на партийната платформа за следващите парламентарни избори. Под техния натиск резолюцията не бе поставена на гласуване, а предоставена за по-нататъшно обсъждане от НИК на Лейбъристката партия и Генералния съвет на БКТ.

Х. Ратнър от местната партийна организация в Салфърд призоваваше лейбъристкото правителство да включи в дневния ред на настоящата сесия „... закон за национализацията на черната металургия без компенсация, ... , който ... би поставил основите на цялостна система на контрол на промишлеността от работниците, заети в нея“. Този контрол трябваше да се осъществява от комитети, избрани във всяко предприятие, които да включат и представителите на администрацията и техническия персонал, но „... единствено избраните работнически представители ще имат решаващ глас“. Правомощията на комитетите, които трябваше да се създадат във всички национализирани предприятия, трябваше да бъдат широки и да включват контрол върху всички административни и технологически въпроси, както и пълен достъп до документацията. Прилагането на тези предложения според Х. Ратнър щеше да има за резултат „... не само национализацията на металургията, но нейното обобществяване“²⁰¹.

Въпросите за методите на осъществяване на национализацията и на управлението на национализирани предприятия бяха предмет на обсъждания и на следващите конференции на лейбъристката партия и конгресите на БКТ. На конференцията в Блякпул в 1949 г. генералният секретар на Националния съюз на миньорите Дж. Фигинс предложи резолюция, в която се искаше преразглеждане на цялата система на правителствен контрол върху национализирани отрасли и участието на работниците в управлението им. Според делегата А. Латъм консултациите между представители на администрацията и работниците бяха по-скоро „... подигравка с желанието на последните да поемат отговорност за управлението“. Председателят на Националния съюз на миньорите У. Лоутър препоръча мнозинството от членовете на управителните съвети да бъдат избирани от работниците²⁰².

На конференцията бе представена за обсъждане програмната декларация на ИК на Лейбъристката партия „Лейбъристите вярват във Великобритания“. Тя беше окачествена от левия лейбърист Р. Шоу като един от мъглявите и незначителни партийни документи, особено що се отнася до предложенията за бъдеща национализация. Той изрази недоволството на железничарите, заявявайки, че национализацията не се е превърнала в обобществяване; че администраторите на капиталистическите компании са запазили старите си постове и национализацията се е свела до „... прехвърляне на собствеността от ръцете на капиталистите в ръцете на държавата“ при изплащане на първите компенсации, обременяващи национализирани отрасли²⁰³.

От името на Обединения съюз на машиностроителите Р. Оупъншоу предложи резолюция, настояваща да се сложи край на практиката на назначаване бивши собственици на ръководни постове в националния сектор и да се осигури със закон половината от състава на управителните съвети да се състои от представители на работниците, избрани от самите тях. Делегатът А. Бек внесе предложение делът на работническите представителни да бъде поне 1/4. Резолюцията, представена от Р. Уилсън, предвиждаше незабавно намаляване процента на лихвите върху общата сума на компенсациите, изплащани на бившите собственици с 50%, а по-късно и прекратяване на тяхното изплащане. Поради несъгласието на ИК и на някои реформистки профсъюзни ръководители посочените резолюции бяха или оттеглени, или провалени при гласуването. Подобна бе съдбата на други резолюции в частност тая на Р. Бърчил, делегат от организацията на промишления град Салфърд, искаща национализация на строителната промишленост и създаване министерство на строителството, за да бъде решен жилищният въпрос²⁰⁴.

За конференцията в 1950 г. бяха подготвени близо 350 проекторезолюции. В значителна част от тях, които се отнасяха до икономическата

политика, се отправяха критики срещу методите на национализацията. Отхвърляха се опитите за разработване на реформистка програма за „мютюализация“ и „съвместна собственост“ на държавата и капиталистите в рамките на „смесената икономика“. Осъждаха се компромисите с принципите на социализма в манифеста на Лейбъристката партия „Нека победим заедно“ за парламентарните избори в 1950 г. Изпълнителният комитет беше обвинен в отклонение на истинската социалистическа политика в областта на национализацията и се настояваше да се прекрати нейното „разводняване“, за да остане върна партията на принципите, изложени още в програмата и устава от 1918 година.

Проекторезолюциите настояваха да се намали размерът на компенсациите, изплащани на бившите собственици, и се установи граница на максималното обезщетение. Предлагаше се реорганизация на управителните органи на национализираните отрасли, като се осигури участие на представители на работниците в управлението им отгоре до долу и се осъществи истинска демокрация чрез въвеждане на работнически контрол²⁰⁵. Настояваше се за провеждане на енергична политика на обобществяване и разширяване национализирания сектор като основа за придвижването към социализма. В него трябваше да бъдат включени корабостроенето, строителната промишленост, земята²⁰⁶.

На самата конференция обаче представените 350 проекторезолюции бяха обединени в десетина съставни резолюции и при тяхното гласуване отново се прояви надмощието на дясното крило. Резолюцията, внесена от името на Обединения съюз на машиностроителите за прекратяване практиката на назначаване на високоплатени постове в национализираните предприятия на бивши собственици и за паритетно участие на работнически представители в управителните органи, бе отхвърлена след намесата на десните ръководители Х. Морисън и А. Дикин. Министърът на здравеопазването А. Бевън, който бе известен като ляв, отклони предложението за национализация на строителната промишленост под предлог, че нейната структура била тъй обвързана с другите отрасли, щото това би станало възможно едва при национализация на цялата икономика²⁰⁷.

Програмната декларация „Лейбъристката партия и новото общество“, предложена от ИК, не се отличаваше с определеност по отношение плановете на правителството за бъдеща национализация. Х. Морисън отрече, че партийното ръководство се е отказало от национализиране на циментовата, захарната промишленост и застрахователното дело, а не е намерило за възможно да се обвърже с определени срокове за осъществяването ѝ²⁰⁸.

Подобна неопределеност и липса на конкретни предложения за разширяване на държавния сектор характеризираше предизборните манифести на Лейбъристката партия от 1950 и 1951 г. В тях бе прокарана лансираната от Х. Морисън теза за необходимостта от „консолидация“ на постиженията на правителството, което на практика означаваше ограничаване на национализацията. Целта ѝ по думите на Морисън бе да се направи партийната програма „... колкото е възможно по-привлекателна не само в собствените ни очи, но и в очите на общественото мнение“²⁰⁹. В стремежа си да принизи значението на национализацията, той ѝ даде такова тълкуване в рамките на своите „нови определения на социализма“, което бе в противоречие с предишните му изказвания. В края на 30-те години той твърдеше, че успехът на едно бъдещо лейбъристко правителство ще се определи от това „... колко от частнокапиталистическата собственост, организирана и управлявана за получаване на печалби, ще бъде прехвърлена в ръцете на обществото“²¹⁰. А в края на 40-те години, той даде „ново“, „недоктринерско“ определение на

социализма като „... утвърждаване на социалната отговорност по отношение на въпросите, представляващи интерес за цялото общество“. А според Морисън „... въпросите от обществен интерес попадат в поне десет категории ... , от които обществената собственост е само една, макар и първата по важност“²¹¹. В съответствие с това преосмисляне на принципите за обществената собственост от десните лейбъристски идеолози въпросите на национализацията се появяваха в програмните партийни документи във все по-разводнена форма. В програмната декларация от 1949 г. се предлагаше национализация на някои второстепенни отрасли на промишлеността, като циментовата, захарната, кланиците, някои форми на социално осигуряване, а въпросът за възможността да бъдат национализирани отделни химически заводи подлежеше на проучване²¹². Още при публикуването на декларацията, в „Таймс“ отбеляза в редакционна статия „ортодоксалния кейнсиански характер“ на възгледи в нея икономически подход и посочи, че предложенията за национализация целяха „... да умиротворят радикалното крило“ в партията²¹³. В предизборния манифест „Нека победим заедно“ от 1950 г. се засягаше единствено въпросът за повишаването на ефективността на национализирания сектор, докато в тоя за изборите в 1951 г. не беше отделен нито ред на въпросите на национализацията²¹⁴.

Левите лейбъристи отговориha на все по-открито изявяващия се „ревизионизъм“ на партийното ръководство, заявявайки, че „... истинският урок на периода от 1945 до 1950 г. е, че лейбъристите трябва по такъв начин да преразпределят богатствата, че да отслабят властващия елит и консерватизма“²¹⁵. А през февруари 1951 г. група лейбъристи, кандидати за депутати от федерацията на партийните организации в Дорсет, писаха до парламентарния организатор на лейбъристката фракция, че „... не само лейбъристкото правителство може да падне в резултат от провала на национализираните отрасли, но и самото лейбъристко движение, което от толкова години се бори за национализация, може да понесе такъв удар, от който трудно би се съвзело, и по тоя начин социалистическите идеали и стремежи биха били погубени за години напред“²¹⁶.

Едно от последните начинания на лейбъристкото правителство в национализирания сектор бе създаването на подкомитет по въпросите на отношенията между администрацията и работниците към Комитета по обобществяване на промишлеността през декември 1950 година. В неговия доклад, публикуван през април 1951 г., бе констатирано наличието на недоволство сред работниците и се сочеха някои от причините за възникването му — бюрократични методи и свръхцентрализация на управлението, назначаване на ръководни постове на непопулярни и враждебно настроени към работниците администратори на капиталистически компании, големи компенсации, изплащани на бившите собственици, относително понижаване на надниците и влошаване условията на труд в някои отрасли в сравнение с общото им положение в страната. Авторите се задоволиха с констатации, без да правят конкретни предложения за промени. Причината беше, че идеята за участие на работниците в контрола и управлението на промишлеността бе неприемлива за десните лейбъристи в каквато и да е форма²¹⁷.

Британските комунисти отделяха значително внимание на въпросите за характера на извършената през непосредствения следвоенен период национализация, на нейните проблеми и перспективи, на отношенията на работническото движение към нея. Генералният секретар на КПВ Хари Полит характеризира национализацията, осъществена от лейбъристкото правителство, като „форма на държавния капитализъм“. Според него тя би могла

да се превърне в етап на прехода към социализъм „... само ако се съпровожда от отслабването на властта и икономическото господство на капиталистическата класа“. Отбелязвайки положителните моменти в нея, Полит наблягаше върху необходимостта от единство на левите сили в усилията за осъществяване демократична национализация в интерес на широки слоеве от народа. Като непосредствени задачи в тая област той сочеше изменението в състава на управителните органи в национализираните отрасли, осигуряването на законен статус и отговорност на съвместните производствени комитети на всички равнища с оглед мобилизирането на работниците за увеличаване производството, прекратяване изплащането на високи компенсации на бившите собственици²¹⁸.

До разгръщането в широки размери на „студената война“ със съпровождащите я антикомунистическа истерия и „лов на вещици“ в Лейбъристката партия и профсъюзите Комунистическата партия имаше положително, макар не без резерви, отношение към икономическата политика на лейбъристкото правителство и проявяваше готовност да съдейства за успеха на следвоенното преустройство. Памфлетът на КПВ „План за благоденствието на Британия“ от 1947 г. препоръчваше подсилването на съвместните производствени комитети с убедени привърженици на социализма. Дейността на комитетите трябваше да допринесе за увеличаването на производителността на труда на основата на съществуващата производствена техника. Те трябваше да участвуват и в разработването на програмите за модернизация на промишлеността. Разширяването на планирането се разглеждаше като гаранция за решаването на икономическите проблеми на страната²¹⁹.

Председателят на КПВ Уйлям Галахър изложи в 1949 г. становищата на комунистите по въпросите за преустройството на британското общество и придвижването към социализма. Като първа стъпка на икономическата реконструкция се сочеше провеждането на широка национализация на промишлеността при изплащане на частична компенсация на бившите собственици във формата на доживотна рента. Особено внимание се отделяше на участието на представители на работниците в нейното осъществяване. Те трябваше да имат мнозинство в управителните органи на национализираните отрасли и предприятия. Участието на работниците в управлението и определянето насоките на развитието и плановите задачи според Галахър щеше да се осигури чрез създаването на работнически комитети, които да вземат участие в ръководството на национализирания сектор заедно с администрацията²²⁰.

Двамата представители на КПВ в парламента У. Галахър и Ф. Пиретин използваха през периода от 1945 до 1950 г. доста ефикасно сравнително ограничените възможности за изява, които парламентарната процедура дава на малките партии, за да изразяват критично отношение към правителствената политика в областта на национализацията и да изложат становищата на комунистите. Така Ф. Пиретин даде положителна оценка на одържавяването на Английската банка по време на дебатите по законопроекта през октомври 1945 г., посочвайки обаче, че тази мярка няма социалистически характер. По време на дебатите по тронното излагащо законодателната програма на правителството за сесията през 1947 — 1948 г., У. Галахър настоя за ускоряване темповете на осъществяването на национализацията. В юли 1948 г., задавайки въпрос на министъра на енергетиката относно компенсациите, изплащани на бившите собственици на каменовъглени мини, Галахър предложи да бъде приет закон за намаляване на размера им, за да се облекчи финансовото положение на този национализиран отрасъл²²¹.

На „разводнените“ политически декларации на Лейбъристката партия към края на управлението на правителството на К. Атли британските комунисти противопоставиха своя план за национализация, изложен в дългосрочната програма „Британският път към социализма“, чийто първи вариант бе приет в началото на 1951 г. В програмата се изтъкваше, че „фиктивната национализация“, извършена във Великобритания през петгодишното управление на лейбъристите, не е довела до изменение на обществения строй. Формулирана бе програма за широка национализация, чието осъществяване ще бъде дело на ляво правителство, излъчено от един „народен парламент“. Обобществяването, което би трябвало да тласне напред социалистическото преустройство на британското общество, засягаше едрата промишленост, земята, търговските концерни, застрахователното дело. Предвиждаше се изплащането на частична компенсация на бившите собственици. Работниците трябваше да вземат участие чрез профсъюзите в социалистическото планиране на стопанството и управлението на национализираните предприятия²²².

* * *

В еволюцията на схващанията за национализацията в британското работническо движение през първата половина на XX в. могат да се разграничат три периода, носещи специфични черти и заедно с това споделящи общи характеристики.

През първия период — от началото на века до 1918 г., национализацията бе агитационен лозунг, чийто носител бяха преди всичко социалистическите организации, макар че той бе спечелил популярност сред членовете на отделни профсъюзи. Положения за национализация на ключовите отрасли на промишлеността бяха включени в програмните документи на Лейбъристката партия и Британския конгрес на трейдюнионите в междувоенния период. Първите две лейбъристски правителства от 1924 и 1929 — 1931 г. обаче не направиха дори символичен опит за осъществяване на държавна собственост върху промишлеността, използвайки извинението, че не разполагат с мнозинство в парламента. В условията на световната икономическа криза в началото на 30-те години и на идейно-политическата криза в самата Лейбъристка партия под натиска на левите сили бе извършено преосмисляне и преформулиране на схващанията за целите и методите на осъществяване на национализацията. Приемането на най-радикалните програми на Лейбъристката партия за целия междувоенен период в 1935 и 1937 г. бе резултат от активизирането на левите сили в британското работническо движение. Радикализирането на политическите настроения на широки слоеве от британския народ по време на Втората световна война намери отражение в програмата на лейбъристите, както и в изборната им победа от 1945 година.

Схващанията за национализацията, застъпвани от едни или други групи в британското работническо движение, носеха печата на влиянието на фабианския „муниципален“ социализъм, на синдикализма, на елементи на кейнсианските теории за регулиране на капитализма, без да се оформят в стройна и последователна система. Налице бе и марксистка или близка до марксизма струя, представена от британските социалисти, по-сетне от Комунистическата партия и от някои леви лейбъристи и профсъюзни дейци, без тя да има обаче определящо значение.

Независимо от това, колко радикална изглеждаше програмата на Лейбъристката партия от 1945 г., нито нейният характер, нито осъществяването ѝ от лейбъристкото правителство даваха основание тя да бъде

разглеждана като план за трансформация на британския капитализъм. През първото следвоенно петилетие в страната бе реализиран един сложен социалноикономически проект, който включваше създаването на система на „общо благоденствие“ и „смесена икономика“. В хода на прилагането му ставаше все по-ясно, ако това не беше така още от самото начало, че национализацията не целеше издигането на социално предизвикателство и алтернатива на капиталистическата система на собственост и организация на производството. Тя бе ограничена не само по своя обсег и обем, но не излизаше и извън рамките на традиционните за „британския“ фабиански социализъм схващания за обществената собственост и рецептите на ортодоксалното кейнсианство за регулиране на капиталистическата икономика.

Обхващайки отделни нерентабилни, капиталоемки, намиращи се в повечето случаи в състояние на хроническа криза, принадлежащи предимно на инфраструктурата, отрасли, национализацията в някои отношения (изплащане на завишени компенсации, подчиняване държавния сектор на частния посредством ценовата политика) бе изгодна за класата на капиталистите като цяло. Но бидейки по своите обективни икономически и политически тенденции в противоречие с основополагащите начала на организация на капиталистическото стопанство, национализацията предизвика известно противодействие от страна на част от засегнатите от нея капиталисти.

Национализацията на Великобритания през 1945 — 1951 г. бе осъществена в условията на натиск „отдолу“, от страна на левите сили в икономическите и политическите организации на работническата класа.

Британските работници очакваха нейното осъществяване да доведе до коренно подобряване на материалните им условия, както и да получат ново място в системата на организация на промишлеността. Тези очаквания не се оправдаха, но национализацията донесе известни предимства на заетите в национализирания сектор работници. Обединени в национален мащаб и изправени срещу държавата като единствен работодател, те бяха до известна степен улеснени при упражняването на натиск за подобряване условията на труд и заплащане и постигнаха частично задоволяване на своите искания.

От друга страна, реализирането на мерките по национализиране на промишлеността, банките и транспорта не оправда и предвижданията на десните и центристските идеолози и ръководители в британското работническо движение. Преобразованията, извършени от лейбъристкото правителство през 1945 — 1951 г., в това число и национализацията, не доведоха до осъществяване на една от основните цели на „социализма“ според тяхното определение „... да се изкорени класовото чувство и да се формира вместо него чувството за общ интерес и общо положение“²³. Не бе постигнато нито „хармонизиране“ на капитализма, нито „трансформиране на индивидуалистичната икономическа система в социалистическа в широк смисъл на думата“²⁴.

Независимо от сравнителната ограниченост на осъществената национализация, бюрократичните методи на управление на отраслите от държавния сектор и опитите на десните реформисти да я обявят за изчерпала своите възможности идеята за обобществяване на средствата за производство не бе дискретизирана в британското работническо движение. Нейната актуалност е запазена и днес тя заема определено място в стратегията на левите сили във Великобритания за придвижване към социализма.

¹ Според преценките на британски икономисти, извършената през 1945 — 1951 г. национализация обхваща около 25% от промишлеността, в която бяха заети 1,9 млн. души вж. (J.

(H. Dunning, C. G. Thomas. *The British Industry: Change and Development in the 20th Century*. London, 1962, 388 — 289). След ренационализацията на металургията и автомобилния транспорт и частичната национализация на автомобилостроенето през втората половина на 60-те години делът на държавния сектор в общата промишлена продукция на страната към 1968 — 1969 г. е 51 — 53% — вж. (G. Dutton. *Politics and Economic Growth*. London, 1968, 28 — 29). Някои американски икономисти, стремящи се да докажат, че във Великобритания има „прекалено много социализъм“, сочат, че в началото на 80-те години над 1/2 от производствените мощности се намират в ръцете на държавата — вж. (G. Melloan. *The Cost of Good Intentions in the U. K.* The Wall Street Journal. February 19, 1981, p. 20).

² C. R. Atlee. *The Labour Party in Perspective and Twelve Years Later*. London, 1949; F. Williams. *A Prime Minister Remembers: Being the War and Post-war Memoirs of Earl Attlee*. London, 1961; R. H. S. Crossman. *New Fabian Essays*. London, 1952; H. Dalton. *Memoirs*. Vol. II: *The Fateful Years, 1931 — 1945*; Vol. III: *High Tide and After, 1945 — 1960*. London, 1957 — 1962; K. Hutchinson. *The Decline and Fall of British Capitalism*. New York, 1959; E. Davies. *The Nationalization of Transport*. London, 1947; H. Morrison. *Socialization and Transport*. London, 1933; Id. *Looking Ahead: War-time Speeches*. London, 1943; Id. *Prospects and Policies*. New York, 1944; Id. *The Peaceful Revolution*. London, 1949; E. Shinwell. *Conflict without Malice*. London, 1956; Idem. *The Labour Story*. London, 1960; J. Strachey. *Contemporary Capitalism*. London, 1956; E. Watkins. *The Cautious Revolution*. New York, 1951; F. Williams. *Fifty Years' March: The Rise of the Labour Party*. London, 1949.

³ G. D. H. Cole. *A History of the Labour Party from 1914*. London, 1949; Id. *Socialist Economics*. London, 1950; *The Post-War Condition of Britain*. London, 1956; *Capitalism in the Modern World*. London, 1957; Id. *The Growth of Socialism*. — In: M. Ginsberg. ed. *Law and Public Opinion in Britain in the 20th Century*. London, 1959; S. Cripps. *Can Socialism Come by Constitutional Methods?* London, 1934; H. Laski. *Crisis and the Constitution*. London, 1932; Id. *The State in Theory and Practice*. London, 1935; Id. *The New Politics*. London, 1970; T. Benn. *Arguments for Socialism*. Harmondsworth, 1980; S. Holland. *The Challenge of Socialism*. London, 1975.

⁴ Р. Милибанд. Парламентский социализм. Исследование политики лейбористской партии. М., 1964; R. Miliband. *Parliamentary Socialism: A Study in the Politics of Labour*. London, 1973; D. Coates. *The Labour Party and the Struggle for Socialism*. London, 1975.

⁵ G. B. Baldwin. *Beyond Nationalization: Labour Problems of British Coal Industry*. Cambridge, Mass, 1955; E. E. Barry. *Nationalization in British Politics: The Historical Background*. London, 1965; N. Chester. *The Nationalization in Britain. 1945 — 1951*. London, 1975; J. H. Dunning, C. G. Thomas. *The British Industry: Change and Development in the 20th Century*. London, 1962; R. F. Harrod. *The British Economy*. New York, 1963; A. A. Hanson. *Parliament and Public Ownership*. London, 1961, A. A. Rogow. *The Labour Government and British Industry, 1945 — 1951*. Oxford, 1955; H. A. Weiner. *British Labour and Public Ownership*. London, 1961.

⁷ R. Kelf-Cohen. *Nationalization in Britain: The End of a Dogma*. New York, 1959.

⁸ K. Katzarov. *The Theory of Nationalization*. The Hague, 1964.

⁸ Э. Бернс. Теория и практика правых лейбористов. М., 1962; Дж. Голлан. Политическая система Великобритании. М., 1955; Същият. Коммунисты Великобритании в борьбе за социализм. М., 1968; Д. Итон. Маркс против Кейнса. Ответ на „социализм“ Г. Моррисона. М., 1963; Д. Клагмен. К вопросу о национализации. — В: Английские монополии. М., 1955; Х. Фэйген. Национализация в Англии. М., 1960; А. Хатт. Английское профсоюзное движение (Краткая история). М., 1954; J. R. Campbell. *The Highlights of Nationalization: Past and Present*. Marxism Today. Vol. 4. No. 2. February, 1960; T. Chater. *Public Ownership and Control: A Communist View*. London, 1973; W. Gallacher. *The Case for Communism*. Harmondsworth, 1949; Idem. *Rise Like Lions*. London, 1951; H. Pollitt. *Looking Ahead*. London, 1947; *A Policy for Labour*. London, 1953.

⁹ Г. М. Алятова. Борьба левых лейбористов за демократическую национализацию (1945 — 1951). Ученые записки Пермского гос. ун-в. 1971, № 245; Государственная собственность в странах Западной Европы. М., 1961; Государственная собственность и антимонополитическая борьба в странах развитого капитализма. М., 1973; И. Н. Дворкин. Идеология и политика правых лейбористов на службе монополий. М., 1953; И. Дрейзеншток. Национализация транспорта в Великобритании. Мировое хозяйство и мировая политика, 1947, № 6; Г. Д. Есапов. Государственная собственность в США и Англии. Ереван, 1964; Д. Зорина. Борьба вокруг национализации в Англии. Мировое хозяйство и мировая политика, 1946, № 10 — 11; В. В. Ключков. Левые лейбористы о национализации. Вестник Ленинградского ун-в. Серия экон., филос. и права. № 5. Вып. 1. 1965; А. Н. Красильников. Лейбористская партия и вопрос об общественной собственности. Новая и новейшая история, 1962, № 2; М. О. Соколов. О характере национализации в Англии. М., 1958; В. Г. Трухановский. Новейшая история Англии. М., 1958; О. И. Тюльпанов. Банкротство лейбористской теории и практики национализации. Сборник трудов идеологических кафедр вузов г. Ленинграда, 1959, Вып. 1.

¹⁰ P. Deane, W. Cole, comps. *British Economic Growth, 1688 — 1966*. Cambridge, 1964, p. 297; *The British Economy: Key Statistics, 1900 — 1966*. London, 1967, p. 12.

- ¹¹ The British Economy: Key Statistics, p. 8.
- ¹² H. A. Weiner. British Labour and Public Ownership. London, 1961, p. 3.
- ¹³ H. M. Pelling. The Origins of the Labour Party, 1880 — 1900. 2nd edn. Oxford, 1966, p. 101.
- ¹⁴ M. Cole. The Story of Fabian Socialism. New York, 1964, 29 — 30; Л. В. Мочалов. Марксистско-ленинская оценка фабианского социализма. М., 1975, 37 — 38.
- ¹⁵ J. R. Campbell. The Highlights of Nationalization: Past and Present. Marxism Today. Vol. 4. No. 2. February, 1960, p. 47.
- ¹⁶ Х. Фэйген. Национализация в Англии. М., 1960, с. 14.
- ¹⁷ J. R. Campbell. Op. cit., p. 47.
- ¹⁸ H. M. Pelling. A History of British Trade Unionism. Harmondsworth, 1971, p. 136.
- ¹⁹ J. Strachey. What Are We to Do? London, 1938, p. 107.
- ²⁰ Л. В. Мочалов. Цит. съч., с. 47.
- ²¹ H. Pelling. A History of British Trade Unionism, p. 142; E. P. Thompson. William Morris: Romantic to Revolutionary. New York, 1977, 36 — 39.
- ²² D. H. Robertson. The Control of Industry. London, 1948, p. 141.
- ²³ Л. В. Мочалов. Марксистско-ленинская оценка фабианского социализма, 51 — 52.
- ²⁴ D. H. Robertson. The Control of Industry, p. 145.
- ²⁵ A. Beatie. ed. British Party Politics. Vol. II: The 20th Century, 1906 — 1970. London, 1970, p. 238.
- ²⁶ E. E. Barry. Nationalization in British Politics, p. 153.
- ²⁷ Ibid., 154 — 155.
- ²⁸ S. Webb, B. Webb. History of British Trade Unionism. Rev. edn. extended to 1920. London, 1920, p. 66; F. Pickstock. British Railways: The Human Problem. London, 1950, p. 18.
- ²⁹ S. D. Spero. Labor Relations in British Nationalized Industry. New York, 1955, p. 6.
- ³⁰ Ph. Magnus. Gladstone: A Biography. London, 1963, p. 66.
- ³¹ H. A. Weiner. British Labour and Public Ownership. London, 1961, p. 6.
- ³² G. C. Allen. The Structure of Industry in Great Britain: A Study of Economic Change. London, 1966, p. 107.
- ³³ A. F. Dicey. ed. Law and Public Opinion in England in the 20-th Century. London, 1953, p. LXXXVI.
- ³⁴ A. C. Pigou. ed. Memorials of Alfred Marshall. London, 1925, p. 336.
- ³⁵ H. A. Weiner. Op. cit., p. 6.
- ³⁶ М. М. Карлинер. Рабочее движение в Англии в годы первой мировой войны (1914 — 1918). М., 1961, с. 72, 79, 82, 88, 90, 92 — 93, 115, 130, 421 — 422.
- ³⁷ G. D. H. Cole. A History of the Labour Party from 1914. London, 1948, 25 — 44.
- ³⁸ E. M. H. Lloyd. Experiments in State Control. Oxford, 1924, p. 260; J. R. MacDonald, Socialism after the War. National Labour Press, 1917, p. 53.
- ³⁹ В. Г. Трухановский. Новейшая история Англии. М., 1958. с. 11.
- ⁴⁰ Р. Пейдж Арнот. Английские горняки в годы кризиса и войны (История Федерации горняков Великобритании, 1930 — 1944). М., 1964, с. 16; М. М. Карлинер. Рабочее движение в Англии в годы первой мировой войны, с. 382.
- ⁴¹ B. Pribicevic. The Shop Steward Movement and Workers' Control. London, 1959, p. 2; J. F. B. Goodman, T. G. Whittingham. Shop Stewards in British Industry. London, 1969, 29 — 30.
- ⁴² В. Г. Трухановский. Цит. съч., 17 — 56; C. L. Mowat. Britain between the Wars, 1918 — 1940. London, 1968.
- ⁴³ G. D. H. Cole. Op. cit., p. 480.
- ⁴⁴ J. M. Winter. Socialism and the Challenge of War. London, 1974, p. 273.
- ⁴⁵ R. McKibbin. The Evolution of the Labour Party, 1910 — 1920. London, 1974, p. 21.
- ⁴⁶ Labour Party Labour and the New Social Order. London, 1918, p. 4.
- ⁴⁷ Ibidem, 6 — 9.
- ⁴⁸ Ibidem, 14 — 15.
- ⁴⁹ Ibidem, p. 10.
- ⁵⁰ Ibidem, 10 — 13.
- ⁵¹ G. D. H. Cole. Op. cit., 69 — 70.
- ⁵² G. D. H. Cole. Op. cit., p. 72.
- ⁵³ Ian Taylor. Ideology and Policy. — In: Chris Cook, Ian Taylor, ed. The Labour Party: An Introduction to Its History, Structure and Politics. London and New York, 1980, p. 10.
- ⁵⁴ Р. Милибэнд. Парламентский социализм, с. 92; R. Miliband. Parliamentary Socialism: A Study in the Politics of Labour, p. 60, 62.
- ⁵⁵ C. A. R. Crosland. The Future of Socialism. London, 1956, 90 — 99, 511.
- ⁵⁶ Party Labour. Report of the 58th Labour Party Annual Conference, 1959. London, 1959, p. 85, 111 — 112; Ph. Williams. Hugh Gaitskell: A Political Biography. London, 1979, p. 42, 357, 552, 546 — 558.

- ⁵⁷ Trades Union Congress. Report of the Proceedings at the 46th Trades Union Annual Congress, 1916. London, 1916, p. 398.
- ⁵⁸ The Times. Dec. 11, 1918.
- ⁵⁹ A. H. Gleason. What the Workers Want: A Study of British Labor. New York, 1920, p. 162.
- ⁶⁰ W. H. B. Court. Problems of the British Coal Industry between the Wars. Economic History Review. Vol. XV, 1945, 1 — 4.
- ⁶¹ R. P. Arnot. The Miners: Years of Struggle: A History of the Miners' Federation of Great Britain (from 1910 onwards). London, 1953, p. 193.
- ⁶² Ibidem, 189 — 195.
- ⁶³ A. Hutt. A Postwar History of the British Working Class. London, 1937, 18 — 24.
- ⁶⁴ G. C. Allen. The Structure of Industry in Britain: A Study of Economic Change. London, 1966, p. 117.
- ⁶⁵ The Times, June 30, 1922.
- ⁶⁶ The Times, June 27, 1923.
- ⁶⁷ J. Klugman. History of the Communist Party of Great Britain. Vol. I: Formation and the Early Years, 1919 — 1924. London, 1976, p. 171.
- ⁶⁸ H. A. Weiner. British Labour and Public Ownership, p. 23.
- ⁶⁹ Важное направление классовой борьбы. Движение трудящихся Западной Европы за демократический контроль над производством. М., 1973, с. 173.
- ⁷⁰ F. W. S. Craig. ed. and comp. British General Election Manifestoes 1918 — 1966. Chichester. 1970, p. 15.
- ⁷¹ Ibidem, p. 47.
- ⁷² G. D. H. Cole. A History of the Labour Party, p. 212; C. Brand. The British Labour Party: A Short History. Stanford, 1974, p. 132.
- ⁷³ C. L. Mowat. Britain between the Wars, p. 357, 379.
- ⁷⁴ Р. П. Арнот. Английские горняки в годы кризиса и войны. История Федерации горняков Великобритании (1930 — 1944). М., 1964, с. 83.
- ⁷⁵ C. L. Mowat. Op. cit., 381 — 388.
- ⁷⁶ Ibidem, 411 — 412.
- ⁷⁷ Labour's Call to Action: The Nation's Opportunity. — In: F. W. S. Craig. comp. and ed. British General Election Manifestoes, 68 — 72.
- ⁷⁸ Р. Милюбенд. Парламентский социализм, с. 276.
- ⁷⁹ Л. Е. Кертман, Л. С. Малинский. Леволейбористское движение: сущность, состав, периодизация. — В: Положение и борьба британского рабочего класса. М., 1974, с. 277; C. L. Mowat. Op. cit., p. 550.
- ⁸⁰ H. Dalton. Memoirs. Vol. II: The Fateful Years, 1931 — 1945. London, 1957, p. 28.
- ⁸¹ Labour Party. Report of the 31st Labour Party Annual Conference, Leicester, 1932. London, 1932, 194 — 195.
- ⁸² Ibidem, p. 204.
- ⁸³ G. D. H. Cole. A History of the Labour Party, p. 282.
- ⁸⁴ Ibidem, p. 287.
- ⁸⁵ Ibidem, 287 — 288.
- ⁸⁶ П. В. Гурович. Английское рабочее движение накануне второй мировой войны. М., 1967, с. 44.
- ⁸⁷ R. Kelf-Cohen. Nationalization in Britain: The End of a Dogma. New York, 1959, p. 4.
- ⁸⁸ H. Morrison. Socialization and Transport: Organization of Socialised Industries with Particular Reference to the London Passenger Transport Bill. London, 1933, p. 52.
- ⁸⁹ B. Donoughue, J. W. Jones. Herbert Morrison: Portrait of a Politician. London, 1973, p. 183.
- ⁹⁰ Lord Morrison of Lambeth (H. Morrison). Government and Parliament: A Study from Inside. Oxford, 1966, p. 259, 261.
- ⁹¹ E. E. Barry. Nationalization in British Politics, 292 — 294; H. A. Weiner. British Labour and Public Ownership, p. 48.
- ⁹² Trades Union Congress. Report of the Proceedings at the 64th Trades Union Annual Congress, 1932, p. 207.
- ⁹³ Ibidem, p. 212.
- ⁹⁴ Labour Party. For Socialism and Peace: The Labour Party's Programme of Action. London, 1934, p. 5, 15.
- ⁹⁵ Ibidem, 31 — 32.
- ⁹⁶ G. D. H. Cole. A History of the Labour Party, p. 298.
- ⁹⁷ П. В. Гурович. Английское рабочее движение накануне второй мировой войны, с. 30.
- ⁹⁸ H. Dalton. The Fateful Years, p. 74.
- ⁹⁹ C. L. Mowat. Britain between the Wars, p. 554.
- ¹⁰⁰ Tribune, Jan. 22, 1937.
- ¹⁰¹ Labour Party. Labour's Immediate Programme. London, 1937, 3 — 5.

- ¹⁰² C. Attlee. *The Labour Party in Perspective and Twelve Years Later*. London, 1949, p. 13, 66.
- ¹⁰³ C. Clark. *The Control of Investments*. London. S. a., p. 4, 6, 18.
- ¹⁰⁴ E. Davies. *How Much Compensation? The Problem of Transition from Private to Public Ownership*. London, 1937, p. 5, 12, 14, 56.
- ¹⁰⁵ E. E. Barry. *Nationalization in British Politics*, 355 — 356.
- ¹⁰⁶ *Ibidem*, p. 356 — 360, 362.
- ¹⁰⁷ G. D. H. Cole. *Op. cit.*, p. 414.
- ¹⁰⁸ *Ibidem*, p. 419.
- ¹⁰⁹ E. Shinwell. *Conflict without Malice*. London, 1954, p. 172.
- ¹¹⁰ В. Г. Трухановский. *Новейшая история Англии*, с. 379.
- ¹¹¹ *New Statesman and Nation*. 1940, No. 6, p. 692.
- ¹¹² Г. И. Моисеева. Рабочие представители в производственных комитетах и лейбористская партия в годы второй мировой войны. — *Вестник Московского ун-та. Серия IX. История*. 1963, № 3, с. 43.
- ¹¹³ *Trades Union Congress. Report of the Proceedings at the 76th Trades Union Annual Congress*, 1944. London, 1944, 436 — 439.
- ¹¹⁴ H. A. Weiner. *British Labour and Public Ownership*, p. 68.
- ¹¹⁵ *Trades Union Congress. Report of the Proceeding at the 77th Trades Union Annual Congress*, 1945. London, 1945, 504 — 526.
- ¹¹⁶ *Ibidem*, p. 187.
- ¹¹⁷ H. Morrison. *Looking Ahead: War-time Speeches*. London, 1943, p. 97, 113, *Prospects and Policies*. New York, 1944, p. 7, 45, 56, 71.
- ¹¹⁸ *Labour Party. Report of the 43rd Annual Conference of the Labour Party*, 1944. London, 1945, p. 134.
- ¹¹⁹ H. Dalton. *The Fateful Years*, 422 — 423, 432.
- ¹²⁰ *Tribune*, Aug. 3, 1945.
- ¹²¹ *Labour Party. Let Us Face the Future: A Declaration of Labour Policy for the Consideration of the Nation*. London, 1945, 6 — 7.
- ¹²² G. W. Ross. *The Nationalization of Steel: One Step Forward, Two Steps Back*. London, 1965, 36 — 40.
- ¹²³ *Labour Party. Report of the 44th Labour Party Annual Conference*, 1945. London, 1945, p. 173.
- ¹²⁴ Р. Брейди. *Кризис Британии*. М., 1953, 124 — 125.
- ¹²⁵ *Пак там*, с. 114.
- ¹²⁶ *Labour Party. The Railways for the Nation*. London, 1945, 14 — 15.
- ¹²⁷ *Labour Party. British Steel at Britain's Service*. London, 1948, p. 7.
- ¹²⁸ *Ibidem*, p. 5, 8.
- ¹²⁹ J. Haldane. *The Central Electricity Board and Other Electricity Authorities*. — In: W. A. Robson. *Public Enterprise*. London, 1937, p. 165.
- ¹³⁰ N. Chester. *The Nationalization of British Industry, 1945 — 1951*. London, 1975, p. 11.
- ¹³¹ *Ibidem*, 12 — 13.
- ¹³² W. A. Robson. *Nationalization and Public Ownership*. London, 1960, 35 — 36.
- ¹³³ R. Kelf-Cohen. *Nationalization in Britain*, p. 26.
- ¹³⁴ В. В. Песчанский. *Современное рабочее движение в Англии*. М., 1963, с. 28, 268.
- ¹³⁵ W. A. Robson. *Op. cit.*, 29 — 32.
- ¹³⁶ Р. Брейди, *Цит. съч.*, с. 120, 124; G. B. Baldwin. *Beyond Nationalization: Labor Problems of the British Coal Industry*. Cambridge, Mass. 1955, p. 74.
- ¹³⁷ R. Harrod. *The British Economy*. New York, 1963, p. 53.
- ¹³⁸ H. Pelling. *A History of British Trade Unionism*, p. 227; А. Хатт. *Английское профсоюзное движение*, с. 172.
- ¹³⁹ Д. Голлан. *Политическая система Великобритании*. М., 1955, с. 34.
- ¹⁴⁰ И. Е. Городецкая. *Великобритания: избиратели, выборы, партии 1945 — 1970*. М., 1974, с. 218.
- ¹⁴¹ *Пак там*, с. 140; В. А. Горбик, *Консервативная и либеральная партии в политической системе послевоенной Англии*. Киев, 1977, 73 — 74.
- ¹⁴² M. Cole. *The Story of Fabian Socialism*. New York, 1964, p. 101.
- ¹⁴³ Р. Милибэнд. *Парламентский социализм*, с. 393.
- ¹⁴⁴ *Labour Party. Report of the 44th Labour Party Annual Conference*, 1945, p. 92.
- ¹⁴⁵ *The Economist*, May 26, 1945.
- ¹⁴⁶ *The Economist*, Sept. 24, 1945.
- ¹⁴⁷ *Hansard. House of Commons Debates. Official Report. 5th Series. Vol. 415. Col. 93. Aug. 16, 1945.*
- ¹⁴⁸ W. A. Robson. *Nationalization and Public Ownership*, p. 115.
- ¹⁴⁹ *The Bank of England (Nationalization) Act, 1945. Cmd. 5325. London, 1945. Section 1/1/a; Section 3/3, Section 4/3, 4/1.*

- ¹⁵⁰ Д. Н. Притт. Очерки внешней и внутренней политики лейбористов, 1945 — 1951. М., 1964, 41 — 42.
- ¹⁵¹ Hansard. House of Commons Debates. Vol. 415, . . . , Col. 45. Oct. 25, 1945.
- ¹⁵² Д. Зорина. Борьба вокруг национализации в Англии. — Мировое хозяйство и мировая политика. 1946. № 10 — 11, с. 49.
- ¹⁵³ Д. Н. Притт. Пос. съч., с. 43.
- ¹⁵⁴ N. Chester. The Nationalization in Britain, p. 80.
- ¹⁵⁵ H. Pelling. A History of British Trade Unionism, p. 283.
- ¹⁵⁶ E. Shinwell. Conflict without Malice, p. 173; B. Donoughue, G. W. Jones. Herbert Morrison, p. 355.
- ¹⁵⁷ N. Chester. Op. cit., p. 1055; X. Фэйген. Национализация в Англии, с. 32.
- ¹⁵⁸ N. Chester. Op. cit., 778 — 779.
- ¹⁵⁹ R. Kelf-Cohen. Nationalization in Britain, p. 38.
- ¹⁶⁰ S. D. Spero. Labor Relations in British Nationalized Industry. New York, 1955, p. 21, 47.
- ¹⁶¹ G. B. Baldwin. Beyond Nationalization, p. 127; N. Chester. The Nationalization of British Industry, p. 79; E. Shinwell. Conflict without Malice p. 174.
- ¹⁶² N. Chester. Op. cit., p. 469.
- ¹⁶³ W. W. Hayness. Nationalization in Practice: The British Coal Industry. Cambridge, Mass. 1953, 233 — 234.
- ¹⁶⁴ G. B. Baldwin. Op. cit., 96, 105.
- ¹⁶⁵ W. W. Hayness. Op. cit., 305 — 306.
- ¹⁶⁶ H. Collins. Trade Unions To-day. London, 1950, p. 47.
- ¹⁶⁷ Г. В. Моисеева. Рабочие представители в производственных комитетах и лейбористская партия, с. 39.
- ¹⁶⁸ G. B. Baldwin. Nationalization in Britain: A Sobering Decade. Annals of the American Academy of Social and Political Sciences. Vol. CCCX, 1957, p. 41.
- ¹⁶⁹ S. D. Spero. Op. cit., 24 — 25.
- ¹⁷⁰ British Labour Statistics: A Historical Abstract, 1886 — 1966. London, 1974, Table 197; G. B. Baldwin. Op. cit., p. 73.
- ¹⁷¹ G. B. Baldwin. Op. cit., p. 76.
- ¹⁷² S. D. Spero. Op. cit., p. 22.
- ¹⁷³ P. C. Bagwell. The Railwaymen: A History of the National Union of the Railwaymen. London, 1963, p. 605, 608.
- ¹⁷⁴ Ibidem, p. 623.
- ¹⁷⁵ Ibidem, p. 626.
- ¹⁷⁶ Loco cit.
- ¹⁷⁷ B. S. Keeling, A. E. G. Wright. The Development of Modern British Steel Industry. London, 1964, p. 164.
- ¹⁷⁸ D. McEachern. A Class against Itself: Power and the Nationalization of the British Steel Industry. Cambridge, 1980, p. 79.
- ¹⁷⁹ M. Foot. Aneurin Bevan. Vol. II: 1945 — 1960. London, 1979, 220 — 224; G. W. Ross. The Nationalization of Steel, p. 49.
- ¹⁸⁰ The Times. Nov. 11, 1947.
- ¹⁸¹ W. Gumbell, K. Potter. The Iron and Steel Act, 1949. London, 1951, p. 9.
- ¹⁸² A. A. Rogow. The Labour Government and British Industry, 1945 — 1951. Oxford, 1955, p. 166; G. W. Rosse. Op. cit., 90 — 92.
- ¹⁸³ X. Фэйген. Национализация в Англии, с. 49.
- ¹⁸⁴ Department of Labour and Productivity. British Labour Statistics, 1886 — 1968. London, 1971, p. 53.
- ¹⁸⁵ The British Economy: Key Statistics, 1900 — 1966. London, 1966, p. 8.
- ¹⁸⁶ J. R. Campbell. The Highlights of Nationalization, p. 51.
- ¹⁸⁷ Central Statistical Office. National Income and Expenditure of the United Kingdom, 1946 — 1951. London, 1954, Table 35.
- ¹⁸⁸ Д. Голлан. Британские коммунисты в борьбе за социализм. М., 1968, с. 149.
- ¹⁸⁹ R. F. Prentice. National Insurance, Social Welfare and the Citizen. London, 1951, p. 28.
- ¹⁹⁰ H. A. Clegg. A New Approach to Industrial Democracy. London, 1960, p. 90.
- ¹⁹¹ N. Denis et al. Coal Is Our Life. London, 1956, p. 77.
- ¹⁹² D. J. Robertson. The Economics of Wages and the Distribution of Incomes, 1938 to 1958. London, 1962, p. 142.
- ¹⁹³ J. H. Dunning, C. G. Thomas. The British Industry: Change and Development in the 20th Century. London, 1962, 388 — 389.
- ¹⁹⁴ А. И. Покровский. Практика против теории. Новые явления во французской экономике и идейная борьба. М., 1965, 37 — 40.
- ¹⁹⁵ Labour Party. Report of the 45th Labour Party Annual Conference, 1946, 128 — 129, 144.
- ¹⁹⁶ Hansard. House of Commons Debates. Official Report. 5th Ser. Vol. 418. Cols. 769 — 770, Jan. 29, 1946,

- ¹⁹⁷ Keep Left. By a Group of M. Ps. A New Statesman Pamphlet. London, April, 1947.
- ¹⁹⁸ Labour Party. Report of the 46th Labour Party Annual Conference, 1947. London, 1947, 137 — 138.
- ¹⁹⁹ Р. Милибенд. Парламентский социализм, с. 416.
- ²⁰⁰ Labour Party. Report of the 47th Labour Party Annual Conference, 1948. London, 1948, 167 — 170.
- ²⁰¹ Ibidem, 200 — 202.
- ²⁰² Labour Party. Report of the 48th Labour Party Annual Conference, 1949. London, 1949, 127 — 129.
- ²⁰³ Ibidem, p. 162.
- ²⁰⁴ Ibidem, 87 — 89, 95, 157.
- ²⁰⁵ Labour Party. Resolutions for the 49th Labour Party Annual Conference. Margate, Oct. 2 — 6, 1950. Release for the Press. London, 1950, 16 — 17.
- ²⁰⁶ Ibidem, p. 19, 31.
- ²⁰⁷ Labour Party. Report of the 49th Labour Party Annual Conference, 1950. London, 1950, p. 58, 85, 92, 100.
- ²⁰⁸ Ibidem, p. 126.
- ²⁰⁹ Labour Party. Report of the 48th Labour Party Annual Conference, 1949, p. 122.
- ²¹⁰ H. Morrison. Socialism Today. — In: B. Russell et al. Dare We Look Ahead? London, 1938, p. 142.
- ²¹¹ The Times, June 9, 1950.
- ²¹² Labour Party. Labour Believes in Britain. London, April, 1949, p. 30.
- ²¹³ The Times, Apr. 13, 1949.
- ²¹⁴ F. W. S. Craig, comp. and ed. British General Election Manifestoes, p. 129, 147 — 149.
- ²¹⁵ Tribune, June 9, 1950.
- ²¹⁶ B. Donoughue, G. W. Jones, Herbert Morrison, p. 459.
- ²¹⁷ Ibidem, p. 461.
- ²¹⁸ H. Pollitt. Looking Ahead. London, 1947, p. 70, 75, 90 — 91, 100 — 101, 171 — 172.
- ²¹⁹ C. P. G. B. Britain's Plan for Prosperity. Communist Party Pamphlet. London, 1947, 110 — 112.
- ²²⁰ W. Gallacher. The Case for Communism. Harmondsworth, 1949, 100 — 101, 171 — 172.
- ²²¹ W. Gallacher. Rise Like Lions. London, 1951, p. 53; D. Pritt. The Labour Government, 1945 — 1951. London, 1963, 157 — 158.
- ²²² C. P. G. B. The British Road to Socialism. Programme adopted at a meeting of the Executive Committee of the C. P. G. B. on Jan. 13, 1951. London, 1951.
- ²²³ C. A. R. Crossland. The Transition to Socialism. — In: R. H. S. Crossman, ed. New Fabian Essays. London, 1952, p. 62.
- ²²⁴ H. Morrison. The Peaceful Revolution. London, 1949, p. VII; K. Hutchinson. The Decline and Fall of British Capitalism. New York, 1950. p. XIV; F. Williams, comp. A Prime Minister Remembers: Being the War and Post-war Memoirs of Earl Attlee. London, 1961, p. 25, 43, 90.